

I görningen.
Aktuell genusvetenskaplig
forskning
I

With summaries in English

*Martha Blomqvist (red.)
Ninna Edgardh Beckman
Eva Heggstad
Anna T. Höglund
Katarina Pettersson
Kerstin Rydbeck
Helena Wahlström*

Skrifter från Centrum för genusvetenskap
Uppsala universitet
Uppsala 2006

I görningen. Aktuell genusvetenskaplig forskning. I

Martha Blomqvist (red.)
Ninna Edgardh Beckman
Eva Heggstad
Anna T. Höglund
Katarina Pettersson
Kerstin Rydbeck
Helena Wahlström

Skrifter från Centrum för genusvetenskap
Uppsala universitet
Uppsala 2006

ISBN: 91-975680-2-3

© Författarna och Centrum för genusvetenskap

Denna skrift kan beställas från
Uppsala universitet
Centrum för genusvetenskap
Box 634, 751 26 Uppsala
Fax: 018-471 35 70, e-post: riitta.mertanen@gender.uu.se
Tryck: Universitetstryckeriet, Uppsala, 2006

Frågan om genusvetenskapen utvecklas bäst inom särskilda enheter eller som en del av de traditionella ämnesdisciplinerna har diskuterats ända sedan genusforskningen på 1970-talet, då under rubriken kvinnoforskning, började vinna akademisk status. De två strategierna – separation eller integration – har nu som då både för- och nackdelar och svaret på frågan om vad som är att föredra har också på de flesta håll under det senaste decenniet varit ”både och”. Centrum för genusvetenskap vid Uppsala universitet har sedan några år kunnat stärka arbetet enligt båda strategierna parallellt. Vi har nämligen haft förmånen att årligen kunna anställa några forskare från andra institutioner, med genusvetenskapliga perspektiv i sin forskning. Denna skrift innehåller bidrag från några av våra gästforskare under 2003-2005. Skriften är den första i serien *I görningen* från Centrum för genusvetenskap. Vi kommer i denna att förlöpande presentera bidrag från Centrums forskare.

Margaretha Fahlgren
professor och forskningsledare vid Centrum för genusvetenskap

Innehåll

Martha Blomqvist

INLEDNING 7

Ninna Edgardh Beckman

**VARFÖR GENUSFRÅGORNA KOM SIST – OM ATT INTEGRERA GENUS
I ETT INTERNATIONELLT FORSKNINGSPROJEKT** 13

Mellan separation och integration	13
Projektets syfte	15
Fallstudier i åtta länder	15
Genusforskning och genusperspektivet	17
Genus mellan språk och verklighet	21
Att problematisera det normala	23
Tre forskningstraditioner	26
Referenser	30
Summary	33

Eva Heggstad

ALICE LYTTKENS OCH DET KLUVNA TRETTIOTALET 34

Familjen i centrum – <i>Synkoper</i>	36
Uppbrottet från familjen – <i>Flykten från vardagen</i>	39
En satsning på karriären – ... kommer inte till middagen	42
Kritiken	45
Lyttkens ser tillbaka	52
Referenser	54
Summary	55

Helena Wahlström

**PARENTAL AND SEXUAL IDENTITIES IN MICHAEL CUNNINGHAM'S
A HOME AT THE END OF THE WORLD** 56

Masculinity and Fatherhood	57
Dichotomizing Nuclear Motherhood and Fatherhood	59
Resisting the Norm: Post-Nuclear Parenting	62
New Fathers, Old Patterns? Or: "Families We Choose" and Paternal Possibilities	67
Works Consulted	70
Summary	71

Katarina Pettersson

FRÖKEN SVERIGE I DET MANLIGA BLICKFÅNGET	72
Inledning	72
Att skapa den manliga blicken	74
Fröken Sverige – en trofé för att höja mäns status	78
Den klädsamma blygheten – en garant för svensk kvinnlighet	80
Den manliga blicken skapar manlighetsideal	81
Referenser	84
Summary	84

Kerstin Rydbeck

ETT EGET RUM FÖR FOLKBILDNING?	86
Folkbildningsbegreppets innebörder	86
Studieförbunden växer fram	88
Tidiga kvinnliga bildningsinitiativ	91
Kvinnorna kartlägger sitt bildningsarbete 1945	93
Kvinnorganisationerna och 1940-talets folkbildningsreform	97
Vad hände sedan?	101
Det kvinnliga bildningsarbetets två vägar och makten över pengarna	104
Referenser	107
Summary	108

Anna T. Höglund

KRIG MOT TERRORN – ÄR GENUS RELEVANT?	110
Startpunkt: Attackerna den 11 september	110
Genus och krig – tolkningar och samband	112
Vändningen i samband med Gulfkriget	115
Genus och kriget mot terrorism	116
Avslutning	126
Referenser	127
Summary	129

MEDVERKANDE	130
--------------------	------------

Inledning

Det genusvetenskapliga forskningsområdet är under stark expansion. Vid våra universitet publiceras allt fler avhandlingar, där genus utgör en grundläggande analytisk kategori eller där olika genusaspekter berikar frågeställningarna. Framför allt gäller detta inom samhällsvetenskap och humaniora, där inget universitetsämne idag står opåverkat av genusvetenskapens utveckling. Men även vetenskapsområden som av tradition saknat genusteoretiska inslag berörs mer eller mindre. Om inte annat förs samtal eller utbyts åsikter om ifall och på vad vis genus kan ha med ämnet att göra. Även om det kan tyckas gå långsamt med genusrelaterade förändringar i samhället – av och till verkar det till och med gå bakåt – ser alltså situationen inom genusvetenskapen mycket ljus ut.

Inte minst har de olika centra för genusforskning som finns vid våra universitet bidragit till denna positiva utveckling. Vid Centrum för genusvetenskap vid Uppsala universitet vistas årligen några gästforskare med genusvetenskapliga perspektiv i sin forskning, men med hemvist på andra universitetsinstitutioner. Med sina olika bakgrunder och erfarenheter vidgar de Centrums synfält och tillför nya frågeställningar. De bidrar till en vitalisering av forskningsområdet och till en kreativ arbetsmiljö. Även om de flesta av dem efter ett år återvänder till sina tidigare arbetsplatser eller går vidare till nya, lämnar de bestående avtryck i Centrums forskningsmiljö. Diskussioner de initierat och idéer de fört fram lever kvar i det vetenskapliga samtalet och ingår fortsatt i våra gemensamma referensramar.

I denna publikation presenterar vi bidrag från gästforskare som vistades vid Centrum åren 2003-2005 och som alla skrivit om den forskning de då arbetade med. Spännvidden mellan deras bidrag är stor. Trots de mycket disparata ämnesområden som behandlas finns en hel del som är gemensamt. Hit hör förstås genus som analytisk kategori, liksom vissa begrepp som återkommer i flera av bidragen. T.ex. visar sig begreppet *hegemonisk maskulinitet* vara brukbart för analys av såväl Fröken Sverige-tävlingar under femtiotalet, som nya familjeformer i åttiotalets USA och av krigshandlingar i samband med och efter terrorattackerna den 11 september 2001. Detta pekar på att det genusvetenskapliga forskningsområdet utvecklat ett teoretiskt språk som är användbart för förståelsen av mycket skilda fenomen.

Ibland ombeds man som genusforskare att bistå kollegor från andra områden med att lägga till vad som beskrivs som ett ”genusperspektiv” till deras redan planerade eller pågående forskningsprojekt. Sådana förfrågningar betyder oftast att genus förstås som en variabel, inte ett perspektiv, och kan då vara fullt möjliga att uppfylla, t.ex. i form av en jämställdhetsanalys. Att lägga till genus som perspektiv är svårare, eftersom ett sådant behöver integreras med övriga teoretiska perspektiv och kan leda till att redan formulerade frågeställningar påverkas. Skriftens första kapitel handlar om ett sådant åtagande i ett internationellt forskningsprojekt.

Forskningsprojekt finansierade av EU och med medverkande från en mängd olika europeiska länder har blivit en del av vardagen vid våra universitet. Alla som någon gång varit involverade i ett internationellt projekt kan förmodligen vittna om tillfällen där forskarnas olika bakgrund, erfarenheter eller forskningstraditioner gett upphov till missförstånd eller spänningar. Ibland är dessa situationer av det rent dråpliga slaget och lätta att reda ut, ibland skapar de problem i samarbetet eller för projektets vetenskapliga innehåll. Lärorika är de nästan alltid. Ninna Edgardh Beckman delar i sitt kapitel *Varför genusfrågorna kom sist – om att integrera genus i ett internationellt forskningsprojekt* med sig av sina erfarenheter från ett EU-projekt om kyrkorna som aktörer på den sociala välfärdens område. Genusfrågan bedömdes på ett tidigt stadium som viktig för projektet, men av dess 20-tal forskare var det bara Ninna Edgardh Beckman som definierade sig själv som genusforskare. Hennes särskilda ansvar blev också att i projektet integrera ett genusperspektiv och att samordna genusfrågorna. Medan integration av genusvetenskap i ett universitetsämne kan innebära att forskning om genus pågår parallellt med forskning om andra områden, var uppgiften här att se till att genusperspektivet integrerades i hela projektet. Medan deltagarna i internationellt forskningssamarbete i allmänhet har grundläggande gemensamma vetenskapliga referensramar fanns i detta projekt flera som i sin forskning aldrig tidigare arbetat med ett genusperspektiv. Ninna Edgardh Beckmans samordningsuppgift innebar därför en stor utmaning. I sitt kapitel berättar hon om kommunikationssvårigheter, om problem med översättningar, om statistik som inte fanns att tillgå, och om nödvändigheten av att kompromissa ifråga om metoder, delvis på genusperspektivets bekostnad. Hon berättar också om positiva konsekvenser för projektet av att genusperspektivet inkluderades och ser detta som avgörande för projektets kunskapsbidrag. Den som är intresserad av internationellt forskningssamarbete har

många lärdomar att hämta av detta bidrag. Även för övriga finns tankeväckande erfarenheter att ta del av.

I *Alice Lyttkens och det klivna trettioåret* tar Eva Heggstad oss med hjälp av tre romaner av Alice Lyttkens – *Synkoper* (1932), *Flykten från vardagen* (1933) och *...kommer inte till middagen* (1934) – rakt in i trettioårets svenska könspolitiska debatt. Kvinnors drömmar om yrkesarbete stod då i konflikt med den samtida moderskapsideologin. Kamrataktenskapet, en samlevnadsform med två förvärvsarbetande jämlika makar, kunde i teorin möjliggöra kvinnors förvärvsarbete, men utgjorde samtidigt i praktiken ett ytterligare hot mot de redan låga födelsetalen. I centrum för romanerna står äktenskap, moderskap och kvinnans möjligheter att förverkliga sig själv utanför äktenskapet. Genom att Lyttkens i romanerna presenterar och problematiserar olika lösningar på dilemmat ger hon också illustrativa exempel på den motsägelsefulla debatten. Romanernas kvinnor prövar olika alternativ som står dem till buds när det gäller äktenskap och moderskap. Eva Heggstad visar att Lyttkens lösningar från den första till den tredje romanen blir allt mer radikala och kvinnoemancipatoriska. En analys av den samtida kritiken visar emellertid att de kvinnliga recensenterna ställde sig kallsinniga, och kritiserade romanerna för litterära brister, utan att uppmärksamma de konflikter mellan äktenskap, yrkesverksamhet och moderskap som gestaltades. De manliga recensenterna, som oftare tog fasta på idénhållet, var i allmänhet mer välvilliga. Avslutningsvis ger Eva Heggstad en inblick i hur Alice Lyttkens själv upplevde mottagandet av sina romaner.

Även i Helena Wahlströms kapitel, *Parental and Sexual Identities in Michael Cunningham's "A Home at the End of the World"*, diskuteras nya familjeformer, här med utgångspunkt i en amerikansk roman. Romanen, som utspelar sig i 1980-talets USA, problematiserar föräldraskap och sexuell identitet med fokus på män som aktiva och närvarande fäder. Helena Wahlström ger först en teoretisk bakgrund till diskussionen om manlighet och föräldraskap. Hon pekar på att diskussionen om det "nya" faderskapet helt gällt den heterosexuella vita mannens faderskap. I sin roman presenterar Michael Cunningham ett alternativ till den heterosexuella kärnfamiljen i form av en (fortfarande vit) konstellation av två män – varav en är homosexuell och en är bisexuell – och en heterosexuell kvinna. För romanens män som söker utveckla en ny manlighet och ett närvarande faderskap erbjuder inte heller denna samlevnadsform någon lösning. Kvinnan/modern utestänger dem nämligen från föräldraskapet och upprätthåller därmed den traditionella

heterosexuella kärnfamiljens uteslutning av fäder från närvarande föräldraskap. I romanen definieras alltså kvinnan som hindret för nya familjeformer och föräldraskap. Analysen igenom tillför Helena Wahlström inblickar i teoretiska diskussioner och placerar på så sätt in romanens gestalter och händelser i ett aktuellt genusteoretiskt fält.

Liksom de romaner av Alice Lyttkens som behandlas i Eva Heggstads kapitel, utgör Michael Cunninghams bok ett inlägg i debatten om föräldraskap. Genom att läsa Helena Wahlströms analys parallellt med Eva Heggstads kan vi ta del av två diskussioner om samlevnad och föräldraskap, åtskilda i tiden av ett halvt sekel. På åttiotalet är den tidigare givna heterosexualiteten satt ifråga, samkönat föräldraskap har blivit en möjlighet, och mannens möjliga föräldraroll har utvidgats från försörjarens till vårdnadshavarens. I vad som definieras som problem finns dock påfallande likheter. Under båda perioderna uppfattas nya familjeformer – kamrataktenskapet på trettiotalet och alternativen till den kollapsande kärnfamiljen på åttiotalet – som ett hot mot barnafödandet. I det svenska trettiotalet är det kvinnors önskningar om förvärvsarbete som kräver en ny samlevnadsform, i det amerikanska åttiotalet lämnar kvinnorna med barnen de män, som söker former för en ny manlighet och större närhet till sina barn. I båda fallen faller således ansvaret på kvinnorna, på deras önskningar och handlande.

Från nya familjeformer och föräldraskap förflyttar vi oss sedan med Katarina Petterssons *Fröken Sverige i det manliga blickfånget* till kvinnlig fågning och skönhetsävlingar à la svenskt femtiotal. Fröken Sverige-tävlingen var då en återkommande berättelse med samma form genom åren, ett evenemang som tilldrog sig ett nästan obegripligt stort intresse, sett med dagens ögon. Att femtiotalets exponering av kvinnor ter sig som tämligen oskyldig jämfört med dagens innebär inte att den inte fanns, bara att den var mindre rå. Katarina Pettersson analyserar de genusnormer som kommer till uttryck i tävlingen. Hon visar att den manliga blicken har en bärande roll i konstruktionen av den ideala kvinnligheten. Med sina blickar gör män urvalet av kvinnor för tävlingen, det är i deras blickar som skönhet uppstår och det är deras blickar som bekräftar att rätt kandidat vunnit. Samtidigt som de manliga blickarna bestämmer vad kvinnors skönhet är och vilka kvinnor som med sitt utseende är värda att representera nationen Sverige, skapar de också ideal kring män och manlighet. Bärarna av de manliga blickarna görs nämligen, i och med att de värderas och attraheras av kvinnorna på scenen, till konkurrenskraftiga heterosexuella män. Skönhetsävlingens kvinnor skapar hos dem en attraktiv

manlighet. Katarina Pettersson visar hur kvinnligheten hos Fröken Sverige och manligheten hos de begärande männen förstärker varandra, och att de tillsammans skapar en normativ heterosexualitet.

I därpå följande kapitel *Ett eget rum för folkbildning?* tar Kerstin Rydbeck oss med på en resa i folkbildningens organisering. Hon visar att folkbildningen på intet sätt kännetecknats av ett könsmedvetande. Att de första initiativen inom folkbildningens område, som togs av de övre samhällsskikten och som riktades till ”folket”, inte gällde kvinnors behov är inte överraskande. Att också den senare folkbildningen, som hade tydliga emancipatoriska och demokratiska målsättningar, försummat och bortsett från kvinnors behov och från deras förmåga att själva definiera dessa är mer uppseendeväckande. Som en röd tråd genom folkbildningens historia går dess centrering på män, män som deltagare i aktiviteterna och organisationer styrda av män som folkbildare. Det här skulle ha varit mindre bekymmersamt om det inte vore för att folkbildningen i Sverige alltsedan slutet av 1800-talet subventionerats av det offentliga. Frågan om hur folkbildande aktiviteter definierats och avgränsats har därmed varit mycket betydelsefull, de institutioner som utestängdes från den organiserade folkbildningen har inte heller fått del av det ekonomiska stödet. Tämligen konsekvent är det verksamhet bedriven av kvinnor i organisationer för kvinnor som bortdefinierats och som fått lösa finansieringen av studierna utan bistånd av staten. Kerstin Rydbeck ger en inblick i hur man i den tidiga organiserade folkbildningen resonerade runt frånvaron av kvinnor som deltagare i studiecirkarna, hur man bedömde det fåtal ansökningar om att få bilda egna studieförbund som ändå kom från kvinnoorganisationer, och en översikt över fristående, av kvinnor styrda, initiativ inom folkbildningens område. Sedan decennier dominerar kvinnor antalsmässigt som deltagare i folkbildningens studiecirklar, men än idag saknar studieförbunden direkt anknytning till kvinnorörelsen. Kerstin Rydbeck visar att detta har att göra med avgränsningar som gjordes under den organiserade folkbildningens tidiga år. En hel del forskningsarbete har ägnats folkbildningen ur ett klassperspektiv, men ett genusperspektiv har i stort sett saknats. Kerstin Rydbeck ringar in svaren på några genusrelaterade frågor och hennes kapitel reser nya sådana för kommande forskning om den organiserade folkbildningen.

I den intensiva debatt som följde på terrorattackerna mot World Trade Center och Pentagon den 11 september 2001 saknades till att börja med helt genusteoretiska analyser. I *Krig mot terrorn – är genus relevant?* visar Anna T. Höglund att ett genusperspektiv är helt nödvändigt för en förståelse av såväl

attackerna som av de militära reaktionerna på dem. Hon inleder med en kort översikt över forskningsläget rörande relationen mellan genus och krig och presenterar sedan olika aspekter av kriget mot terrorismen i vilka genus är särskilt framträdande. Frånvaron av kvinnors röster i den amerikanska debatten kan förstås som en ”remaskulinisering” av samhället, som i tider av hot faller tillbaka på traditionella föreställningar om genus. Kvinnor ställdes utanför det offentliga rummets politiska diskussioner och tilldelades i stället rollen som alibi för kriget, i det att deras behov av beskydd användes för att legitimera krigshandlingarna. Genusbaserade argument användes av båda sidor för att moraliskt rättfärdiga våldshandlingar. Anna T. Höglund visar hur såväl terrorattackerna som de militära svaren på dem kan förstås som en del i värnandet och stärkandet av en hegemonisk maskulinitet. Hon ger också en analys av mediernas framställning av enskilda kvinnor i anslutning till kriget mot terrorn. Avslutningsvis konstaterar hon att föreställningar om genus tydligare än i tidigare krigsretorik använts för att rättfärdiga kriget mot terrorismen. Den som läst Anna T. Höglunds kapitel lär inte fortsättningsvis tvivla på att genus spelar en central roll både i terrorhandlingar och i kriget mot terrorn.

För den som tar del av denna skrift lär det stå klart att genusvetenskapen i början av 2000-talet är ett mångfacetterat forskningsområde och minst av allt präglas av likriktning. Från Centrum för genusvetenskap i Uppsala planerar vi att återkommande publicera bidrag av våra forskare i serien *I görningen. Aktuell genusvetenskaplig forskning*, och kommer på så sätt att ytterligare bekräfta bilden av ett forskningsområde statt i utveckling i många olika riktningar.

Ninna Edgardh Beckman

Varför genusfrågorna kom sist – om att integrera genus i ett internationellt forskningsprojekt

Jag sorterar böcker och njuiter. Forskarsjälen i mig tycker om att ordna verkligheten i mönster. Böckernas ordning i bokhyllan är inte given, utan ordningen på forskningslitteraturen får följa mitt sätt att arbeta och tänka. Hur jag ordnar mina böcker har att göra med hur jag tolkar verkligheten och hur jag ser på min forskning.

Plötsligt stannar jag upp i rörelsen, på väg att trycka in den feministiska befrielse-teologen Mary Hunts avhandling om kvinnors vänskap mellan de distingerade herrarna Ragnar Holtes och Bengt Hägglunds verk om salig kyrkofadern Augustinus respektive om teologins historia. Det slår mig, att det är så det går till. Jag för in det feministiska verket som ett försök att integrera ett genusperspektiv i en befintlig forskningstradition. Men vad händer när jag gör det? Vad händer med det feministiska? Vad sker med verket om teologins historia? Hur påverkas bilden av kyrkofadern Augustinus när han får skavas pärm mot pärm med en lesbisk befrielse-teolog?

Min feministteologiska litteratur hade länge fått disponera en bokhylla för sig själv, förmodligen som en kvarleva av avhandlingsarbetet, där jag arbetade med feministiska perspektiv på kristen gudstjänst. Nu började ordningen kännas ohållbar. Förmodligen har det att göra med att det jag sysslat med efter disputationen är att bidra till att integrera genusfrågor i ett större internationellt projekt.

Mellan separation och integration

I den här artikeln kommer jag att reflektera över några lärdomar från detta arbete. I bakgrunden för min diskussion finns den ständiga feministiska brottningen med frågor om separation och integration. Bör feministiska studier (och feministisk politik) bedrivas för sig, med egen teoribildning och egna miljöer (program och organisationer), eller ska det feministiska perspektivet integreras som ett av flera perspektiv i gängse miljöer (och partier)?

Feministisk religionsvetenskaplig forskning har växt fram de senaste 50 åren, som en kritik av könsblindhet och manlig dominans i teologihistorien (Eriksson 2004).¹ Traditioner som format mönster av över- och underordning har kartlagts och satts ifråga. Konstruktiva försök har gjorts att förnya. Stundtals har arbetet skett i separata feministiska miljöer och projekt, vilket gett vidgat tankeutrymme och möjlighet till fördjupning. Samtidigt har behovet funnits att påverka de större sammanhangen. Särskilt de konstruktiva ansatserna har haft svårt att få riktig näring i det egna rummet. För att feminismen ska innebära förändring måste den våga konfrontera traditionen.

Samtidigt har också integrationen sina risker. Hur många studenter har inte upplevt hur den obligatoriska genusartikeln, avsedd att komplettera den dominerande kurslitteraturen, varken blivit föremål för diskussion i undervisningen eller aktualiserats i tentamen? Integration måste påverka helheten om den ska vara värd namnet.

Det jag vill diskutera i denna artikel är hur det konkret kan gå till att integrera genus i ett större forskningsprojekt, vilka risker det innebär och vilka vinster som kan göras. Mina exempel är hämtade från projektet *Välfärd och religion i europeiskt perspektiv*. Projektet har finansierats av Riksbankens Jubileumsfond för perioden 2003-2006. Jag har själv deltagit i projektets utformning och ledning från starten, med ett särskilt ansvar för genusfrågorna. Detta arbete fick jag också möjlighet att utveckla genom ett års halvtidstjänst som gästforskare vid Centrum för genusvetenskap vid Uppsala universitet 2004-2005.

Artikeln baserar sig på mina egna erfarenheter, kompletterade med de deltagande forskarnas erfarenheter så som de finns redovisade i arbetsrapporter och i form av svar på en minienkät vintern 2006 om arbetet med genusfrågorna. Projektet går nu mot sin avslutning, men har samtidigt fått utlöpare av olika slag. Det är för tidigt för en slutsummering, men ur projektets synpunkt en lämplig tid för att sammanfatta vunna erfarenheter, så att vi kan dra nytta av dem i vårt fortsatta arbete.

---

¹ I artikeln används begreppen teologi och religionsvetenskap omväxlande, beroende på sammanhang. Religionsvetenskap utgör idag den vidare benämningen på det vetenskapliga studiet av religion och andra livsåskådningar. Teologi har historiskt betecknat såväl det akademiska studiet av kristen tro, som den kristna kyrkans konfessionella självreflektion. Idag kan andra religioner också vara föremål för teologiska vetenskapliga studier.

Projektets syfte

Projektet *Välfärd och religion* har till syfte att analysera de stora europeiska majoritetskyrkornas funktion som aktörer på den sociala välfärdens område (*Välfärd och religion i europeiskt perspektiv* 2003). Kyrkorna har varit föregångare inom sjukvård och fattigvård i Europa och spelat stor roll för att forma våra värderingar om solidaritet och omsorg. Projektets fråga är vilken funktion de fyller idag. Har de spelat ut sin roll i en sekulariserad tid? Eller får de tvärtom ett ökat ansvar i välfärden när ekonomier knakar och andelen äldre som behöver omsorg växer? Kan det rent av bli så att kyrkorna får agera ”städgumma” på sådana områden som ingen annan vill ta hand om?²

Bilden av ”städgumman” antyder redan att genusfrågorna har en given plats i sammanhanget. Omsorg är av tradition ett område där kvinnor gör stora insatser till låg eller ingen betalning. Det är också ett område med låg status. I en tid då tillväxt och kostnadseffektivitet utgör honnörsord har det reproduktiva arbetet ännu svårare än tidigare att hävda sitt värde. Sannolikt finns det samband mellan hur religion, genus och omsorg konstrueras i dagens Europa, tänkte vi inför projektstarten.

Snart märkte vi att det var ett brännande område vi gett oss in i. Välfärdsfrågorna har stått i centrum för heta politiska debatter både nationellt och på EU-nivå under den tid projektet pågått. Likaså har diskussionens vågor gått höga om kristendomens roll i formandet av det nya Europa, särskilt i samband med diskussionen om den europeiska konstitutionen. Mitt i alltihop befinner sig genusfrågorna, vare sig det handlar om hur familjebildningen förändras, hur de riktigt gamla i samhället ska tas om hand, eller om rätten till arbete.

Fallstudier i åtta länder

För att kunna fånga något av denna rörliga verklighet har vi arbetat kvalitativt genom fallstudier i de åtta länder som projektet omfattat. Fallstudierna har genomförts av en forskare i respektive land, handledt av en senior forskare.

Totalt har ett 20-tal forskare varit engagerade i projektet, varav flertalet varit sociologer specialiserade på religion. Några av forskarna har viss erfarenhet av att arbeta med genusfrågor tidigare, men ingen annan än jag själv definierar sig som genusforskare och flera hade aldrig tidigare arbetat med genusperspektiv i sin forskning.

---

² Bilden har förekommit då och då i kyrklig debatt. Se t. ex. Hammar 2003 och Krook 2005.

Tre fjärdedelar av forskarna är kvinnor, liksom knappt hälften av seniorerna. Kvinnorepresentationen är därmed ovanligt hög för ett internationellt forskningsnätverk. Det är inte osannolikt att detta har med forskningsområdets könade karaktär att göra. Vårldsområdena tenderar att konstrueras som kvinnliga, både i utförarledet, på politisk nivå och inom forskningen.

Dominansen av sociologer har varit naturlig med tanke på att projektets övergripande syfte är att förstå kyrkornas funktion i samhället. Det sociologiska perspektivet har dock ända från början fått samsas med två andra explicit uttalade analytiska perspektiv, nämligen genus och teologi. Det teologiska perspektivet har varit viktigt för att förstå kyrkornas egna motiv till sitt handlande. Hur kommer det sig att kyrkorna engagerar sig i välfärdsfrågor? Vilken plats har de sociala insatserna i kyrkornas syn på sin uppgift?

Redan från början var det också uttalat att vi skulle låta genusfrågorna skära igenom både de sociologiska och de teologiska perspektiven. Kyrkornas funktion i samhället rymmer en rad genusaspekter. Förutsätter kyrkornas insatser kvinnors obetalda eller lågt betalda insatser? Tar kyrkorna ställning till frågor som rör kvinnors utsatthet? Likaså spelar genus roll för kyrkornas teologiska ställningstaganden. Är det kvinnor eller män som formar teologin? Vilka modeller för omsorg legitimeras? Vilken status har omsorgsfrågorna i kyrkornas egen självbild?

Projektets ledning

Att hålla samman ett projekt med så omfattande frågeställningar och så många forskare i olika kontexter har ställt stora krav på samordning och ledning. Den löpande ledningen av projektet har utövats av en samordningsgrupp baserad vid *Diakonivetenskapliga institutet i Uppsala* (DVI).³ Att projektet haft en fysisk bas, där forskarna kunnat mötas och ibland vistas en period som gästforskare, har varit en viktig förutsättning för genomförandet.

Projektets teori och metoder har utvecklats i samordningsgruppen. Därefter har de testats på den europeiska forskargruppen, för att sedan omvandlas av

---

³ Samordningsgruppen har bestått av projektledaren och forskningschefen vid DVI, professor Anders Bäckström, biträdande projektledaren och chefen för the Centre for European Studies vid Exeter University i Storbritannien, professor Grace Davie, föreståndaren vid DVI, Dr Ninna Edgardh Beckman, som samordnat arbetet med genusperspektivet, Dr Per Petterson, som särskilt ansvarat för arbetet med det sociologiska perspektivet och Dr Thomas Ekstrand som haft ett specialansvar för det teologiska perspektivet. Därtill har personer med särskilda funktioner adjungerats till gruppen.

samordningsgruppen till konkreta modeller för genomförande och rapportering av projektets olika stadier. De arbetande forskarna har samlats till konferens två gånger per år, varav en gång tillsammans med de seniora forskarna. Dessa möten har varit viktiga av flera skäl. De har bidragit till metodutvecklingen, liksom till att balansera kraven på samordning och kraven på anpassning till de lokala förhållandena för respektive fallstudie. Att stegvis rapportera resultaten för varandra har också hjälpt oss att se det speciella i vårt eget sammanhang, vilket varit centralt för vår förståelse.

Genusforskning och genusperspektivet

Projektet har hållits samman av den övergripande frågan om vilken funktion kyrkorna fyller i välfärden. Genusfrågorna har varit underordnade denna ram. Vi har haft en grundläggande konstruktiv hållning till genus, som något som kontinuerligt formas i sociala processer. Vi har valt att tala om genusperspektiv snarare än feministiskt perspektiv. Med Ganetz definition av feministisk forskning som ”emancipatorisk forskning med maktfokus” är detta konsekvent, eftersom vårt fokus snarare är välfärd än makt och snarare jämförelse än emancipation (Ganetz 2005, s. 12). Men valet är också en taktisk konsekvens av integrationen. En senior forskare från ett annat land uttryckte vid ett tidigt planeringsmöte en rädsla för att vi skulle bedriva normativ feministisk forskning. Jag fann det därför klokt att fortsättningsvis använda uttrycket ”gender perspective”, i synnerhet som beteckningen genusforskning på svenska kan rymma också feministisk forskning.

Hillevi Ganetz gör i sin undersökning av genusmarkerade ansökningar till Vetenskapsrådet 2004 ytterligare en användbar distinktion, där hon karakteriserar *genusforskning* som forskning där genus står i centrum för projektet, medan att anlägga ett *genusperspektiv* innebär att ett syfte bland flera handlar om genus, medan *genusaspekter* kan finnas med utan att detta är särskilt framträdande i projektets helhet (Ganetz 2005, s. 12-14). Även med denna begreppsapparat kan vårt projekt närmast betecknas som forskning med genusperspektiv.

Genuskompetens

För genusforskningen har det varit centralt att hävda sig som ett eget kompetensområde. I projektet var det dock nödvändigt att balansera detta mot behovet att stödja forskarna runt om i Europa i att de skulle klara av uppgiften

utan särskild specialkompetens inom genusområdet. En god sociolog bör kunna tillämpa sina teoretiska och metodiska kunskaper även på genusområdet blev min delvis strategiskt motiverade grundhållning, som jag också tycker visat sig riktig. Min egen brist på erfarenhet av både välfärdsforskning och ledning av europeiska projekt var jag också tvungen att försöka bortse från. Sällan talar vi i akademien om vår egen kamp med självförtroende och orimliga kompetenskrav. Men i detta sammanhang vill jag i alla fall deklarerat att jag var tvungen att lägga mycket kraft inte bara på att uppmuntra de deltagande forskarna, utan också på att försöka övertyga mig själv om att jag skulle klara mitt samordningsuppdrag.

För att hantera skillnaderna i kunskaper och förståelse forskarna emellan använde vi en del tid vid den första samlingen till att gå igenom arbetet med de olika perspektiven i projektet. Vid detta tillfälle avsatte vi också tid för oss som var ansvariga för respektive perspektiv att sitta ner med de olika ländernas forskare var för sig och gå igenom frågor och oklarheter inför det stundande arbetet.

Detta blev ett tillfälle att försöka bygga en gemensam referensram. Jag distribuerade en litteraturlista med titlar som kunde vara till hjälp för att angripa genusfrågorna. Jag distribuerade också ett par artiklar ur den då relativt nyutkomna boken *Thinking differently. A Reader in European Women's Studies* (Braidotti & Griffin red. 2002). En av artiklarna handlade om genusaspekter på välfärdsstatens kris (Silius 2002). Den andra handlade om begreppet "gender" i relation till olika europeiska språkområden (Braidotti 2002). Ett av de problem vi haft att brottas med i projektet är att vi var tvungna att kommunicera våra olika tanke- och begreppsvärldar med hjälp av engelska. Bara några få har detta språk som modersmål, för de flesta är det vårt andraspråk, men det fanns också flera deltagare som inte var vana att tala och uttrycka sig på engelska, även om de hade lätt att förstå läst text.

Dessa svårigheter har också konfronterat oss med frågorna om språk och verklighet. Vi har till exempel frågat oss vem som egentligen "äger" vårt forskningsspråk. Det är inte självklart att det som låter mest rätt för brittiska öron är det som bäst kommunicerar det vi vill säga till en flerspråkig och flerkulturell läsekrets.⁴

---

⁴ En diskussion om språkfrågornas betydelse inom projektet finns i Middlemiss 2006.

Ytterligare något som vi gjort för att bygga en gemensam genusteoretisk förståelse har varit att presentera projektet på internationella genusforskningskonferenser. Vid en internationell konferens om genus, religion och teori vid Helsingfors universitet våren 2005 hade vi exempelvis en gemensam session där flera forskare från projektet deltog (The 2nd Christina Conference on Women's Studies, March 3-5 2005, <http://www.helsinki.fi/kristina-instituutti/conference/abstracts>).

Ett storsvenskt projekt?

Vi var redan från början medvetna om att vi måste motverka risken för en ”storsvensk” hållning i projektet. Trots att det designats av en svensk forskargrupp var inte avsikten att lägga ett svenskt raster på resten av Europa och kryssa i plus och minus beroende på graden av likhet med den svenska modellen. Snabbt blev vi också påminda om det speciella i de svenska förhållandena i mötet med våra kollegor. Forskarna från Italien och Grekland fick exempelvis något desperat i blicken när de hörde vilka förväntningar vi hade på statistiska data och förklarade att detta var stört omöjligt i deras länder, särskilt i fråga om könsuppdelad statistik.

I sådana frågor var det inte så svårt att finna lösningar som tog hänsyn till förutsättningarna i respektive land. Svårare var det med de grundläggande förhållningssätten. Hur skulle vi till exempel hantera den svenska välfärdsmodellens nära samband med jämställdhetspolitiken och internationella rykte som ”kvinnovänlig”?

Som genusforskare hade jag inte några illusioner om en neutral position, där vi som forskare skulle kunna ställa oss vid sidan av och säga att vi endast presenterar verkligheten. Inte heller skulle en sådan position vara önskvärd. Även om vi inte hade ett uttalat emancipatorisk fokus var vi ju inte likgiltiga för vilka livsvillkor olika modeller innebär för kvinnor och män. Ett projekt om välfärd har naturligtvis människors välfärd som norm, även om det kan finnas olika sätt att åstadkomma denna välfärd. I syfte att få intressanta resultat föreföll det däremot inte särskilt fruktbart att utgå från ett svenskt ”vi vet att vi är bäst”-perspektiv. På något sätt måste vi förhålla oss till skillnaderna mellan länder och kyrkor, men också till de skilda inställningarna och erfarenheterna forskarna emellan i dessa frågor.

Ett samtal kring ett seminariebord vid Centrum för genusvetenskap med den gästande professorn Naila Kabeer, från institutet för utvecklingsstudier i Sussex, var i detta avseende till god hjälp. Naila Kabeer har lett ett projekt kallat *Reversing the Gaze. Global Perspectives on Northern Approaches to*

Gender Equality där ett antal forskare från länder i syd studerat jämställdhetspolitik i Norge och Sverige med hänsyn till vad som kan tillämpas i deras egna hemländer.⁵ Projektet bekräftar att den nordiska jämställdhetspolitiken vunnit många framgångar, men Naila Kabeer gjorde det väsentliga tillägget att detta inte betyder att den svenska modellen går att exportera till andra länder där förutsättningarna ser annorlunda ut.

Som svenska forskare, präglade av det svenska välfärdssamhället och dess sociala ingenjörskonst, riskerar vi att betrakta de svenska lösningarna som modeller att exportera. Kabeers förhållningssätt hjälpte oss att snarare se de deltagande ländernas erfarenheter kontextuellt, utifrån deras egna förutsättningar. Vår uppgift som forskare blir då att låta olika röster komma till tals som samtalspartners i en dialog om spänningen mellan jämställda ideal och ojämlig verklighet i olika europeiska länder och olika kyrkliga traditioner.

Att komma åt genus

Den första uppgift vi tog oss an var att få en överblick över situationen i de olika länderna med avseende på välfärdsmodell, genusordning och dominerande kyrklig tradition. Med hjälp av sekundärdata ställde forskarna i respektive land samman var sin rapport, som vi publicerade som en arbetsrapport (Beckman red. 2004). Denna bakgrundsteckning hade vi till stöd i utformningen av frågor till de lokala fallstudierna. Dessa syftade till att konkretisera den generella beskrivningen av kyrkans funktion i välfärden, inklusive genusaspekter, t ex i fråga om inflytande, behov och utförande. Det har exempelvis kunnat handla om vem som utför vilka uppgifter, under vilka villkor och på vems uppdrag. Likaså har fallstudien kartlagt attityder bland lokala representanter för myndigheter, kyrka och befolkning i fråga om relationer mellan könen. Det har till exempel gällt ideal för kvinnors och mäns arbetsuppgifter och levnadsvillkor, liksom förklaringar till existerande skillnader.

När vi nu närmar oss projektets avslutande skede stundar den jämförande analysen, där genus blir ett av de tre analysperspektiven tillsammans med sociologi och teologi. Resultaten från projektet kommer att redovisas i två slutrapporter som publiceras på Ashgates förlag i England 2007. Den första rapporten redovisar de olika fallstudierna, medan den andra innehåller de tematiska analyserna, däribland genusanalysen.

---

⁵ En slutrapport från projektet är under utgivning och presenteras på <http://www.egdi.gov.se/pdf/Forthcoming%20EGDI%20study.pdf>.

Genus mellan språk och verklighet

Projektet *Travelling Concepts in Feminist Pedagogy. European Perspectives*, som utvecklats inom Sokrates-nätverket Athena, fokuserar vad som sker när centrala begrepp inom genusforskningen ”färdas” mellan länder. Forskarna understryker i en artikel att översättningsproblemen inte kan betraktas bara som begreppsliga problem, utan i högsta grad har med vår olika förståelse av verkligheten att göra. Vårt sätt att översätta formar tänkandet (Bahovec & Hemmings 2004).

Det stämmer väl med vår erfarenhet. När vi påbörjade arbetet med fallstudierna stod det snart klart för oss att inte ens det för projektet grundläggande begreppet välfärd enkelt kunde översättas mellan våra språk, utan hade helt olika konnotationer i olika språk och sammanhang. Medan välfärden för många svenskar är något närmast heligt, hade det för intervjupersoner i Tyskland en negativ klang, förknippad med risk för statliga övergrepp, medan det i Grekland väckte starka känslor av ilska och besvikelse med tanke på myndigheternas svårigheter att tillhandahålla ens den mest basala service.

Jämfört med välfärdsbegreppet var ”gender” mer lätthanterligt, eftersom det hörde hemma i vårt analyspråk snarare än i objektspråket. Medan vi frågade människor om deras uppfattning om ”välfärd” hade vi inga illusioner om att kunna intervjua människor om ”gender”. Det vi ville komma åt måste istället översättas i mer konkreta termer, anpassade till de lokala förhållandena. Frågan var bara vad vi ville veta. Hur skulle de principiella frågorna om betydelsen av genus för kyrkornas funktion i välfärden översättas till konkreta intervjufrågor?

De problem som dök upp i detta översättningsarbete tydliggjorde för oss de stora skillnader som fanns inom vår skenbara västeuropeiska enhetlighet. I Sverige, Norge och Finland gissade vi att ”jämslälldhet” skulle vara både begripligt och laddat med positiva förväntningar. I vår svenska intervjuguide hade vi därför med både frågor om inställningen till jämslälldhet och frågor om intervjupersonernas upplevelse av kvinnors respektive mäns engagemang i kyrkornas sociala verksamheter. Vår gissning att jämslälldhetsbegreppet skulle gå att använda i intervjuspråket stämde rätt så väl för de svenska förhållandena, men vår finska medarbetare konstaterade att jämslälldhet i Finland idag betraktas som så etablerat att det är lite passé: “The atmosphere in most interviews seemed to be that gender equality is today considered such a basic value and to reflect the status quo that it would be “*harking back to the*

past” (male interviewee) to mention ongoing, demanding challenges in this area.”(Yeung 2006, s. 193).

Både den finska och den norska medarbetaren upplevde att intervju-personernas medvetenhet om vad som var ”politiskt korrekt svar” störde intervjuprocessen.

I länder som Italien och Grekland, där andelen kvinnor i arbetslivet fortfarande är mycket låg och det inte finns en etablerad retorik kring jämställdhet var vi tvungna att söka oss andra vägar. Vår medarbetare Effie Fokas konstaterade att det kändes omöjligt att ställa direkta frågor om genuskillnader i en liten grekisk stad. Istället valde hon mer indirekta vägar. Hon menar att ”anything more forward might have given the impression of a critical approach (on the part of the researcher), perhaps a feminist approach (which often carries a negative connotation in small-town Greece!), and might have led to a defensive reaction on the part of the interviewee.” (Fokas 2006a).

Medan vi hade väntat oss att Grekland skulle vara det land som mest skiljde sig från övriga, visade det sig i praktiken ofta vara Frankrike som stack ut, framför allt på grund av den strikta åtskillnaden mellan religiöst och sekulärt. Genusfrågorna visade sig också vara svåra att närma sig i Frankrike. Således deklarerade en av våra franska medarbetare vid ett tidigt möte att katolska kyrkan i Frankrike inte hade någon uppfattning om ”gender”. För en svensk genusvetare som matats med texter av franska feminister från Simone de Beauvoir till Hélène Cixous var detta ett ganska häpnadsväckande uttalande. Med tanke på den höga tillhörigheten till katolska kyrkan i Frankrike och dess tydliga negativa ställningstaganden till allt från preventivmedel till prästvigning av kvinnor eller samkönade äktenskap föreföll påståendet också orimligt. Så småningom förstod vi bättre, efter att våra franska medarbetare förklarat hur de franska feministerna var betydligt mindre etablerade i sitt hemland än i andra länder och hur tanken om medborgarskapet och de rättigheter det för med sig ända fram till det senaste decenniet gjort det näst intill omöjligt att diskutera i termer av kvinnor och män, eller för den skull i termer av grupprättigheter över huvud taget.

Vår medarbetare Corinne Valasik skriver i sin bakgrundsrapport: “Citizenship transcends all particularisms. Any claim to take into account a particular characteristic is thus seen as a communitarian tendency questioning the very foundations of democracy” (Mabille & Valasik 2004, s. 260). Hennes erfarenhet var också att tabu kring genusfrågor var så starkt att det var nödvändigt att gå rejäla omvägar i frågandet för att komma åt människors attityder. Den lösning

hon valde var att ställa frågor utifrån den lag om könskvotering till valda församlingar som infördes i Frankrike 1999.

I England visade det sig svårt att diskutera relationer mellan könen som en specifik fråga, eftersom kön hela tiden integreras i en vidare diskurs om ojämlikhet och mångfald. Vår engelska medarbetare Martha Middlemiss skriver att “the accepted language of discourse in the public sphere in England today is one of equality in general, where gender equality is seen as one aspect amongst many.” (Middlemiss 2006, s. 49). Även om hon specifikt refererade till män och kvinnor i sina frågor kom de svarande ändå automatiskt in på andra aspekter av jämlikhet.

Vår tyska medarbetare fann intervjuer vara en bra metod för att komma åt genusaspekter av välfärdsfrågorna. Genusfrågorna väckte starka känslor, åt olika håll, men ofta gick det att komma bakom defensiva positioner. Svårare var det att bedöma hur mycket svaren påverkades av att intervjuerna gjordes i samband med påven Johannes Paulus begravning, då frågor om genus och religion var mycket aktuella i media.

Att problematisera det normala

Som redan antytts hör det till de absolut viktigaste insikter vi vunnit i projektet hur mycket i vårt eget lands kontext som vi även som forskare tar för givet. I detta avseende tror jag genusperspektivet var till hjälp för den mer övergripande förståelsen. Grunden för all genusforskning är ju just att problematisera det som vi annars tar för givet och normalt, nämligen kön. All genusforskning sysslar på ett eller annat sätt med detta (Thurén 2003, s. 11).

Jag tror däremot inte att vi från början hade riktigt klart för oss inom projektet i hur hög grad vårt eget samhälles grundläggande uppbyggnad, som till exempel vårt sätt att organisera välfärden, också hör till det som vi tar för givet. Varför tror vi i Sverige att staten bäst sköter välfärden? Varför menar man i Grekland och Italien att ansvaret i första hand ligger på familjen? Hur kommer det sig att vi alls har en uppfattning om att vi bör vara solidariska och hjälpa den som råkar illa ut?

Den kanske viktigaste uppgiften vid våra forskarkonferenser har varit att konfrontera varandras texter med den sortens kritiska frågor. På det sättet har det visat sig att det som är självklart i ett land inte är det i ett annat – och tvärtom. Stundtals har det varit ytterst besvärligt, särskilt när det kombinerats med språksvårigheter och olikheter i forskningstraditioner. I den mån vi

verkligen gjort oss besväret att söka förstå varandras verkligheter på djupet har det däremot starkt bidragit till kunskapsutvecklingen i projektet.

Integrering som underordning

När vi har resultatet av fallstudierna i vår hand är vi avgjort nöjda med det material vi samlat in. Det räcker bra för det jämförande analysarbete som vi nu är i full gång med. Samtidigt är materialet självklart ett resultat av kompromisser, som delvis skett på genusperspektivets bekostnad. Genusfrågorna har delvis tvingats underordnas andra frågor, därav kapitlets rubrik.

För att kunna få ett någorlunda jämförbart material från de olika fallstudierna utarbetade vi som nämnts ovan riktlinjer för exempelvis intervjufrågor och fallstudierapporter. Samtidigt underströk vi att det fanns utrymme att ändra där vår uppläggning inte kunde förväntas fungera med tanke på de lokala förhållandena.

Forskare med erfarenhet av internationella projekt varnade oss dock att vi riskerade att få ett material som var för disparat för att möjliggöra jämförelser. Som ett försök till kompromiss bestämde vi därför sju frågor som skulle ställas till alla intervjupersoner, oavsett land. Med tanke på genusperspektivets integration visade detta sig dock medföra klara nackdelar.

Mot bakgrund av de olikheter mellan länderna som jag ovan redogjort för fann jag det omöjligt att formulera en gemensam genusfråga. Därmed kom inte genusaspekten explicit med i de sju frågorna. Detta fick den oavsiktliga effekten att bidra till en nedprioritering av genusperspektivet.

Vår tyska medarbetare Annette Leis skriver exempelvis i sin utvärdering att en genusfråga bland de sju hade hjälpt henne att hålla fast vid prioriteringen av genus. Trots att hon tyckte det var viktigt själv, riskerade det hela tiden att komma bort i helheten:

It was quite difficult to take all three perspectives of the WREP study into consideration in a fair way. Sometimes the sociological perspective seemed to be the 'main' perspective and the gender and the theological perspective additional perspectives. On the one hand it was very helpful that we presented the results of our case studies by answering questions that the coordination group posed to us. But on the other hand the questions about gender always were the last questions in the catalogue of questions. Because of this I often had less time to answer them (when running out

of time). Unconsciously, I maybe experienced the gender questions to be less important, as I was asked to answer them last. (Leis 2006)

Överlag menar forskarna att de skulle valt att angripa genusperspektivet med fler och varierade metoder, om de fick göra om studien och om tiden medgav det. Metoder som deltagande observation, att uppmana till dagboksskrivande eller specialinriktade fokusgrupper hade kunnat vara användbara. Det hade också varit relevant att intervjua frivilliga medarbetare i diakonin, vilket var en grupp som inte var självklart inkluderad i den ursprungliga intervjuplanen.

Ett tydligare intersektionellt perspektiv på frågorna om genus, klass och etnicitet skulle också kunnat vara relevant. Ett exempel på detta erbjuder materialet från Grekland och Italien, där trycket på kvinnorna att både stå fast vid sin roll i familjen och samtidigt stå till arbetsmarknadens förfogande har lett till en stor arbetskraftsimport av ”domestic workers”, huvudsakligen kvinnor, som kan ”fylla gapet” i hemmet. Samtidigt lämnar dessa kvinnor motsvarande gap efter sig i sitt hemland, även om de bidrar till familjens försörjning med sin lön.

Debet och kredit

Sammanfattningsvis har det definitivt haft ett pris att integrera genus tillsammans med två andra perspektiv i projektet, jämfört med att driva ett helt genusinriktat projekt. Till debet-sidan i balansräkningen får vi räkna att det varit omöjligt att finna forskare med full kompetens på alla de tre områdena genus, teologi och sociologi. Det har vidare varit svårt att etablera en gemensam teoretisk bas för arbetet med genusfrågorna med tanke på de stora skillnaderna i genusteoretisk kompetens, men också med tanke på nationella skillnader och skillnader i språkkunskaper och forskningstraditioner. Att projektets syfte var formulerat sociologiskt, utan att explicit nämna de två perspektiven genus och teologi, bidrog till att dessa generellt fick en sekundär plats i projektets teori och metod. Detta i sin tur gjorde att metoderna inte kunde anpassas till vad som hade varit lämpligast för dessa perspektiv.

Samtidigt finns det en riklig kredit-sida i balansräkningen, där jag vill hävda att projektet som helhet vunnit på att integrera både genus och teologi. Projektet kan beskrivas som ett arbete i skärningspunkten mellan tre forsknings-traditioner; den samhällsvetenskapliga välfärdsforskningen, den religionsvetenskapliga forskningen och den feministiska teologiska forskningen.

I denna skärningspunkt har vi ringat in en kunskapslucka, som har att göra med kyrkornas roll i välfärden. För att kunna ge ett kunskapsbidrag inom detta fält har det varit avgörande att vi haft ett uttalat genusperspektiv. Jag vill avslutningsvis försöka beskriva något av hur den kunskapslucka jag talar om ser ut och vilket vårt bidrag är.

Tre forskningstraditioner

Forskningen om välfärdsfrågor är ett gigantiskt och snabbt växande fält. Fram till början av 1990-talet var denna forskning i huvudsak könsblind och utgick från en föreställning om medborgaren som en man, med hustru och barn. Därefter har emellertid mycket hänt och en omfattande forskning har utvecklats om genus och välfärdsfrågor. Centrala frågor har rört den historiska kopplingen mellan kvinnor och omsorgsarbete, liksom konsekvenserna för både kvinnor och män i olika åldrar av pågående förändringar i mönstren för familjebildning, arbete och boende (Daly & Rake 2003).

Denna forskning om genus och välfärd har varit väsentlig för projektet. Samtidigt visar våra genomgångar av denna typ av litteratur att det är ytterst sällan som religionens roll berörs, ens ytligt. När det någon gång händer är det katolska kyrkans sociallära som kommenteras, med dess principer om familjens grundläggande betydelse för välfärden. Följden har blivit att religionen tenderar att endast omtalas som en faktor som bidrar till att konservera föråldrade familjemönster som bidrar till kvinnors underordning. I övrigt förefaller det vara ett outtalat antagande i litteraturen att religionen spelat ut sin roll i Europa.

Bakgrunden till detta är naturligtvis det totala genomslag som sekulariseringsteorierna har haft inom samhällsvetenskapen (Bäckström et al 2004). Det är dock intressant att konstatera att dessa teorier idag ifrågasätts allt mer, som ett resultat av en rad olika samhällsomvandlingar. Under de allra senaste åren har sekulariseringsteorins dominans ifrågasatts också ur ett genusperspektiv. Forskare har frågat sig om bilden av samhällets tilltagande sekularisering varit en konsekvens av ett könsblint, mansdominerat perspektiv på religionen (Beckman i Bäckström et al 2004, Woodhead 2005). Den brittiska sociologen Linda Woodhead menar exempelvis att 1800-talet visserligen innebar en sekularisering så till vida att stat och religion separerades i växande grad, men samtidigt var slutet av 1800-talet den kanske mest religiöst aktiva period vi sett i Europa. Skillnaden mot tidigare var framför allt att religionen i växande

grad tog sig föreningsliknande former och i allt högre grad bars upp av kvinnor (Woodhead forthcoming 2006).

En aspekt av denna förändring var framväxten av den moderna diakonin i Tyskland, England och de nordiska länderna. Denna diakoni var inriktad på själens vård, men uttryckt i social och medicinsk omsorg och den utövades i hög grad av kvinnor. Diakonin var i själva verket ett av de områden där kvinnor tidigt kunde utöva ett självständigt yrkesarbete i en halvoffentlig ställning. Detta har i växande grad uppmärksammats inom den religionsvetenskapliga forskningen, alltså den andra av de forskningstraditioner vi relaterar till.

Problemet är att det diakonala arbetet inom kyrkorna inte haft så stort genomslag i den religionsvetenskapliga forskningen heller, och i synnerhet då inte inom de mer systematiska områdena av teologin, som snarare varit upptagna med frågor om liturgi, ämbete, bibeltolkning och troslära (jfr Eilert et al 1999, Rosander & Sundin 2001).

Slutsatsen att genus spelat roll även för denna nedprioritering ligger nära till hands, så till vida att den systematiska teologin i huvudsak varit upptagen med de områden som definierats av det traditionellt manliga prästerskapet (Beckman 2001). Den långa rad av kyrkohistoriska avhandlingar som sysslat med diakonins historia under senare år har däremot i huvudsak skrivits av kvinnor (Elmund 1973, Bylund 1994, Leis 2004, Inghammar 2005, Christensson 2006).

Slutligen har vi då det tredje forskningsområdet, som skär genom vårt projekt, nämligen det feministteologiska, där jag själv varit verksam. Det intressanta och kanske något förvånande är att diakonin varit förhållandevis marginaliserad även inom detta område. Feministiska religionsforskare har i huvudsak sysslat med bibelvetenskap, systematisk teologi, liturgi och etik (Eriksson 2004). Det kan finnas flera orsaker till detta. Bland annat är det självklart så att en feministisk forskning präglas av huvudtrenderna inom det område där den växer fram. Möjligheten för kvinnor att bli präster har också varit en viktig drivkraft i framväxten av kvinnoforskning och senare feministisk forskning inom religionsvetenskapen. Diakoner har däremot i huvudsak rekryterats bland sjuksköterskor, socionomer och förskollärare, alltså personer med en annan examen än teologi.

Därtill kommer att diakonin i själva verket är ett ganska besvärligt ämne för feministiska teologer, mig själv inräknad, att konfronteras med. Det vi möter i diakonin är ju kvinnor som ägnar sig åt ett underordnat tjänande, ofta under

yterst dåliga materiella villkor och med litet eller inget inflytande i kyrkornas beslutshierarkier. Diakonins ideal är det självuppoftande tjänandet i det tysta. Drastiskt uttryckt forskar vi i vårt projekt om en verklighet där hundratusentals kvinnor frivilligt och medvetet går in i en traditionell kvinnoroll, som vi som feminister kämpar för att kvinnor ska befrias från. Detta är inte självklart enkelt att hantera. Ska vi betrakta dessa diakonalt engagerade kvinnor som förvillade eller lurade? Eller ska vi i gynocentrisk anda se dem som förvaltare av ett viktigt kvinnoarv? Förhoppningsvis finns det fler alternativ, men hur vi än ser på deras roll tror jag vår grekiska medarbetare Effie Fokas gör en viktig observation, när hon i slutet av sin fallstudierapport noterar den stolthet och känsla av att göra en viktig, religiöst motiverad insats, som hon mötte hos de kyrkligt engagerade kvinnor hon intervjuade:

Female interviewees tend to express a sense of pride in their work, and I could detect no difference in this according to whether they work as volunteers or in paid positions: welfare activity is considered important, and their service to people in need is, for many working in the Church, an important role that they can play within the Church. (Fokas 2006b, s. 26)

Sammanfattningsvis menar jag alltså att vi genom att inkludera ett genusperspektiv i projektet fått upp ögonen för ett område som befinner sig i skärningspunkten mellan tre olika forskningstraditioner, men som av olika och sannolikt genusrelaterade skäl inte tillräckligt utforskats.

Vägen vidare

På längre sikt har integrationen av genusperspektivet i projektet fått ytterligare positiva konsekvenser. Hos ett antal forskare som tidigare inte arbetat med genusfrågor i nämnvärd grad har en medvetenhet och ett intresse väckts, som kan generera nya projekt.

De begränsningar som ovan nämnts har gjort att det nu genomförda projektet i hög grad har blivit explorativt och lett till nya frågor snarare än till svar. Det betyder emellertid en fruktbar utgångspunkt för nya projekt, där genusperspektivet kanske tydligare kan integreras än vad som varit möjligt i projektet *Välfärd och religion*. Ett exempel där detta redan skett är projektet *Welfare and Values in Europe; Transitions related to Religion, Minorities and Gender*, för vilket EU-kommissionen beviljat medel i tre år inom ramen för det sjätte ramprogrammet (Welfare and Values in Europe 2006). Som framgår

är genus i detta projekt nämnt i projekttiteln, i paritet med förändringar relaterade till religion och minoriteter.

Projektet *Välfärd och religion* har också fått efterföljare globalt. Ett exempel är ett SIDA-finansierat samarbete med en forskargrupp vid universitetet i Stellenbosch i Sydafrika, som vill upprepa den europeiska studien, men anpassad till sydafrikanska förhållanden. Projektet passar väl in i en befintlig forskningsmiljö i Stellenbosch. Till det som den sydafrikanska forskargruppen vill lära av erfarenheterna från det svensk-europeiska projektet hör emellertid just vikten av att integrera ett genusperspektiv.⁶

Projektet *Välfärd och religion i europeiskt perspektiv* har inneburit ett väsentligt bidrag till uppbyggnaden av forskningsmiljön vid det så kallade Diakonivetenskapliga institutet (DVI) i Uppsala, där jag själv fungerat som föreståndare sedan 2001. Institutet drivs i samverkan mellan universitetet och Diakonistiftelsen Samariterhemmet i Uppsala, till vilket institutet varit lokaliserat och som också finansierar den administrativa basen. En direkt konsekvens av projektet och dess avläggare i form av nya projekt är att institutets ställning i relation till Uppsala universitet vid årsskiftet 2006-2007 konsolideras, genom att institutet ombildas till ett *Centrum för studier av religion och samhälle* inom teologiska institutionen vid Uppsala universitet.

Detta kommer att drivas med stöd av och i nära samverkan med Diakonistiftelsen Samariterhemmet, men också ha en självständig ställning inom universitetet.

Studier av religion och samhälle kommer självfallet även fortsättningsvis att bedrivas inom de traditionella religionsvetenskapliga ämnesområdena, men precis som i fråga om Centrum för genusvetenskap, så är vår förhoppning att denna nya centrumbildning ska bidra till att stimulera och koordinera viss typ av forskning inom och mellan de religionsvetenskapliga ämnena. I detta sammanhang är det en viktig utgångspunkt att vi medvetet integrerat ett genusperspektiv i de projekt vi genomför. Forskning om religion och samhälle kan inte längre bedrivas utan att hänsyn tas till genus. För att fördjupa vår kompetens kommer vi att söka samarbete med andra centrumbildningar med andra specialinriktningar, som Centrum för genusvetenskap, men också Centrum för multietnisk forskning.

---

⁶ "The new element. . . will especially be the way in which a *gender* perspective will be integrated into the South African theoretical exploration, both from a theological and broader social theoretical point of view." (*Welfare and Religion in a Global Perspective*, s. 5)

Åter till bokhyllan

Frågan återstår vad lärdomarna från projektet får för konsekvens för ordningen i min bokhylla. Förmodligen kommer den frågan att följa mig åtskilliga år framåt. Den feministteologiska litteraturen har jag integrerat med övrig teologisk litteratur. Men det återstår att fullt ut integrera den litteratur jag samlat under arbetet med projektet *Välfärd och religion*.

Mötet mellan feministteologi och traditionell teologi har redan fått avgörande konsekvenser. Det är inte längre möjligt att skriva teologins historia utan att ta hänsyn till genusaspekterna. Boken om kyrkofadern Augustinus och hans gelikars tankar om människans livsmål har sitt värde, men medvetenheten har nog ökat åtskilligt de senaste decennierna om att ”människan” i detta sammanhang hade en märkvärdigt enkönad manlig prägel.

När genus integreras i den religionsvetenskapliga forskningen måste nya områden läggas till och nya personer inkluderas, men det betyder också att helheten förändras. Religionens roll i välfärden är ett nytt forskningsområde, som jag tror på sikt kan få betydelse för förståelsen av både religion och teologi. En av de saker det kan lära oss är att vi som religionsvetare måste stå i dialog, inte bara så som varit vanligt i teologins historia, med filosofer, utan också med samhällsvetare. Genom en sådan dialog kan källor öppnas för en förnyelse av det teologiska tänkandet. Samtidigt hoppas vi förstås som religionsvetare att vi också ska kunna dela med oss av insikter om religionens kvarblivande roll i ett senmodernt och postindustriellt samhälle, som kanske inte är så helt igenom sekulariserat som vi lärt oss att tro.

Referenser

- Bahovec, Eva D. & Clare Hemmings (2004) “Teaching Travelling Concepts in Europe”, *Feminist Theory*, vol. 5 (3), London: Sage, s. 333–342.
- Beckman, Ninna Edgardh (2001) ”Kyrkovetenskap som kvinnoforskning” i Sven-Åke Selander red. *Kyrkovetenskap som forskningsdisciplin. Ämneskonferens i Vitterhetsakademien, 12-13 november 1998*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Konferenser (52), Stockholm: Almqvist & Wiksell International (distributor), s. 61-71.
- Beckman, Ninna Edgardh red. (2004) *Welfare, Church and Gender in Eight European Countries. Working Paper 1 from the project Welfare and Religion in a European Perspective*. Diakonivetenskapliga institutets skriftserie 9. Uppsala: DVI.
- Braidotti, Rosi (2002) “The Uses and Abuses of the Sex/Gender Distinction in European Feminist Practises”, s. 285-307 i Braidotti & Griffin red. *Thinking*

- Differently. A Reader in European Women's Studies* London/New York: Zed Books.
- Braidotti, Rosi & Gabriele Griffin red. (2002) *Thinking Differently. A Reader in European Women's Studies* London/New York: Zed Books.
- Bylund, Tuulikki Koivunen (1994) "Frukta icke, allenast tro" *Ebba Boström och Samariterhemmet 1882-1902* Bibliotheca theologiae practicae 52. Diss. Uppsala universitet. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Bäckström, Anders & Ninna Edgardh Beckman & Per Pettersson (2004) *Religious Change in Northern Europe. The Case of Sweden*. Stockholm: Verbum.
- Christiansson, Elisabeth (2006) *Kyrklig och social reform. Motiveringar till diakoni 1845-1965*. Diss. Lunds universitet. Skellefteå: Artos & Norma.
- Daly, Mary and Katherine Rake (2003) *Gender and the Welfare State. Care, Work and Welfare in Europe and the USA*. Cambridge: Polity Press.
- Eilert, Håkan et al (1999) *Modern svensk teologi. Strömningar och perspektivskiften under 1900-talet*. Stockholm: Verbum.
- Elmund, Gunnel (1973) *Den kvinnliga diakonien i Sverige 1849-1861. Uppgift och utformning*. Diss. Uppsala universitet. Bibliotheca theologiae practicae 29. Lund: Gleerup
- Eriksson, Anne-Louise (2004) *Genusperspektiv på teologi* Stockholm: Högskoleverket.
- Fokas, Effie (2006a) "Experiences of applying a gender perspective within the project Welfare and Religion in a European Perspective" Svar på enkät, 7 januari 2006.
- (2006b) "The Greek Orthodox Church as an Agent of Welfare – the case of Thiva and Livadeia" in Yeung, Beckman and Pettersson red. *Churches in Europe as Agents of Welfare – England, Germany, France, Italy and Greece*, s. 218-264.
- Ganetz, Hillevi (2005) "Genusvetenskapliga projektansökningar inom humaniora – samhällsvetenskap. En uppföljning av Vetenskapsrådets beredning och utfall år 2004". *Vetenskapsrådets rapportserie 15:2005*. Stockholm: Vetenskapsrådet.
- Inghammar, Helena (2005) *Från moderhuset till domkyrkan. Upptagning, invigning och vigning av diakoner och diakonissor i Svenska kyrkan 1855-1999*. Diss. Göteborgs universitet. Skellefteå: Artos & Norma.
- Leis, Annette (2004) *Den kyrkliga diakonins roll inom ramen för två välfärdssystem. En jämförande fallstudie av två diakoniinstitutioner i Sverige och Tyskland*. Diss. Uppsala universitet. Diakonivetenskapliga institutets skriftserie 7. Uppsala: Diakonivetenskapliga institutet.
- (2006) "Experiences of applying a gender perspective within the project Welfare and Religion in a European Perspective". Svar på en enkät, mars 2006.
- Mabille, François & Corinne Valasik (2004) "Welfare, Church and Gender in France" in N. E. Beckman red. *Welfare, Church and Gender in Eight European Countries*. Uppsala: DVI.
- Middlemiss, Martha (2006) "Divided by a common language: The benefits and problems created by linguistic diversity in a comparative European project" in

- Yeung et al eds. *Churches in Europe as Agents of Welfare – Sweden, Norway and Finland*. Uppsala: DVI.
- Rosander, Eva & Maria Klasson Sundin (2001) *Bredd, djup och mångfald. Forskning vid Teologiska fakulteten* Uppsala: Teologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Silius, Harriet (2002) "Feminist Perspectives on the European Welfare State". s. 31-48 i Braidotti & Griffin (red) *Thinking Differently. A Reader in European Women's Studies* London/New York: Zed Books.
- Thurén, Britt-Marie (2003) *Genusforskning: Frågor, villkor, utmaningar* Stockholm: Vetenskapsrådet.
- Welfare and Religion in a Global Perspective*. Theoretical and Methodological Exchange across the North-South divide. Application for a joint research grant. 27 april 2004.
- Welfare and Values in Europe. Transitions related to Religion, Minorities and Gender*. Presentation of the Research Project. (2006) Uppsala: Uppsala universitetstryckeri.
- Välfärd och religion i europeiskt perspektiv*. Projektbeskrivning/Welfare and Religion in a European Perspective. Project description (2003) Diakonivetenskapliga institutets skriftserie 4. Uppsala: Diakonivetenskapliga institutet.
- Woodhead, Linda (2005) "Gendering Secularisation Theory" i *Kvinder, køn & forskning*, nr 1-2 2005, s. 20-33.
- (forthcoming 2006) "Gender Differences in Religious Practice and Significance" in Jim Beckford & Jay Demerath red. *Sage Handbook to the Sociology of Religion*.
- Yeung, Anne Birgitta (2006) "The Finnish Lutheran Church as an Agent of Welfare – the case of Lahti" in Yeung, Beckman and Pettersson red. *Churches in Europe as Agents of Welfare – Sweden, Norway and Finland*, s. 142-203.
- Yeung, Anne Birgitta & Ninna Edgardh Beckman & Per Pettersson (2006) *Churches in Europe as Agents of Welfare – Sweden, Norway and Finland*. Working Paper 2:1 from the project Welfare and Religion in a European Perspective. Diakonivetenskapliga institutets skriftserie 11. Uppsala: DVI.

Internetreferenser

- The 2nd Christina Conference on Women's Studies, March 3-5 2005, (www.helsinki.fi/kristiina-instituutti/conference/abstracts)
- Hammar, KG (2003) Visitationstal i Heliga Trefaldighets församling i Uppsala, 9 nov 2003, (www.svenskakyrkan.se/uppsalastift/arkebiskopen/0311kgghammarhelga.htm)
- Krook, Caroline (2005) Visitationstal i Täby församling i Stockholm, 13 nov 2005 (www.tabyforsamling.com/bilder/visitationstal_taby%20forsamling.pdf#search=%22Krook%20visitationstal%20T%C3%A4by%20%C3%B6rsamling%20)

Alice Lyttkens och det kluvna trettioalet

Under trettioalet var ”kvinnan” ett hett diskuterat ämne. Krisen i befolkningsfrågan, arbetslösheten och den ekonomiska och politiska oron aktualiserade en rad frågor. Var kvinnans främsta uppgift att föda barn eller skulle hon satsa på ett arbete utanför hemmet? Fanns det rent av en möjlighet att förena dessa verksamhetsfält? Att det inte bara fanns en lösning på dessa frågor visar bland annat två av tidens mest framstående debattörer, Alva Myrdal och Elin Wägner. Medan Alva Myrdal hyste en optimistisk framtidstro och menade att det var nödvändigt för kvinnorna att delta i samhällsutvecklingen på alla nivåer, intog Elin Wägner en mer pessimistisk och reserverad hållning. Wägner såg samhället som ett manligt system, inom vilket kvinnorna tvingades att underkasta sig. Till skillnad från Myrdals visioner om en gryende välfärdsstat, hoppades Wägner på en utveckling som ställde de värden som hemmet och moderskapet representerade i centrum. (Lindholm 1992)

Denna splittring återspeglas också i decenniets problemdebatterande kvinnolitteratur, vilken som Kristina Fjelkestam uttrycker det, talade med ”kluven tunga”. Trots att lagstiftningen gett kvinnorna nya rättigheter, hörde fortfarande arbetsmarknaden och politiken till mannens domäner. Först 1939 upphävdes exempelvis den lag som gav arbetsgivaren rätt att avskeda den kvinna som gifte sig eller skaffade barn. Drömmen om att kunna förena yrkesarbetet med kärlek och äktenskap innebar därför med nödvändighet att man tvingades kompromissa. (Fjelkestam 2002, s. 132 f.)

Ett för tiden typiskt försök att finna en lösning på detta dilemma var det så kallade kamratäktenskapet, ett begrepp som introducerades i den svenska debatten genom Dagmar Edqvists roman *Kamrathustru* (1932), och som därefter blev ett omhuldat tema för trettioalets kvinnliga författare. (Fjelkestam 2002, s. 131) Dock kunde denna nya samlevnadsform fyllas med olika innebörder. Å ena sidan kunde den kopplas till frågan om den gifta kvinnans rätt till förvärvsarbete – kamratideologin byggde på ett gemensamt försörjningsansvar och legitimerade därigenom kvinnornas förhoppningar om att kunna förena äktenskap och yrkesliv. (Fjelkestam 2002, s. 136) Å andra sidan kunde kamratäktenskapet även betyda möjligheten att leva under äktenskapsliknande former utan att parterna för den skull behöva vara gifta. Med denna

tolkning blev kamratäktenskapet förenligt med tidens primitivistiska strömningar och dessas krav på driftsutlevelse. Även utanför äktenskapet var det möjligt för mannen och kvinnan att leva ut sin sexualitet. Men kamratskapet mellan könen kunde också tjäna som ett ideal såtillvida att det uttryckte en dröm om ett kamratsamhälle som byggde på ett jämlikt och förhållande mellan man och kvinna, ett samhälle som präglades av samförstånd och där bägge könen strävade mot samma mål. (Fjelkestam 2002, s. 136) Samtidigt hamnade kamratideologin på kollisionkurs med den samtida moderskapsideologin. Krisen i befolkningsfrågan ställde frågan om barnafödandet på sin spets. Vad innebar den nya samlevnadsformen för reproduktionen? Var den överhuvud taget förenlig med kvinnans uppgift som mor? Modersinstinkten betraktades, som Kristina Fjelkestams uttrycker det, som ”ett kvinnligt könskaraktäristika”, och samtidens debatter kom följaktligen även att handla om moderlighetens plats i det moderna samhället. (Fjelkestam 2002, s.152) Av somliga ansågs det sjunkande födelsetalet bero på kvinnoemancipationen och på kvinnornas utträde på arbetsmarkanden. Sida vid sida med kamratideologins jämlikhetsideal betonades skillnaderna mellan könen.

Alice Lyttkens (1897-1991) var en av tidens debattörer. Hon debuterade 1932 och skrev sammanlagt sju romaner under decenniet, varav sex kan ses som tidstypiska inlägg där hon placerar sina protagonister mitt i samtidens aktuella frågor. I det följande kommer jag att presentera hennes första tre första romaner, *Synkoper* (1932), *Flykten från vardagen* (1933) och *...kommer inte till middagen* (1934). I alla tre står äktenskapet och moderskapet i centrum, men också kvinnans önskan om att kunna förverkliga sig själv utanför äktenskapet. Dock är de lösningar som Lyttkens presenterar av skilda slag, och hennes romaner kan därför ses som illustrativa exempel på den motsägelsefulla trettiotalsdebatten. Men inte bara författarna utan också kritikerkåren bidrog till denna. Avslutningsvis ger jag några exempel på hur recensenterna bemötte Lyttkens romaner. Som framgår grundade sig deras värderingar inte bara på de litterära kvaliteterna, utan även på det kvinnopolitiska budskapet. Inte minst visar dessa exempel att kritikernas kön hade en inte oväsentlig betydelse för hur romanerna togs emot.

Familjen i centrum – *Synkoper*

Alice Lyttkens debuterade 1932 med romanen *Synkoper*, vilken hon i sina memoarer beskriver på följande sätt:

Den manliga huvudpersonen är en finansman, modell Ivar Kreuger, iskall och med affärer som det enda och högsta i livet, den kvinnliga är en fattig frånskild kvinna med radikala idéer som, utled på penningbekymmer, ger sig in i äktenskapet med honom. Hon får bittert ångra det när hon förstår att hon gift sig med en känslolös robot. (Lyttkens 1979 s. 42)

Som Lyttkens kortfattade beskrivning antyder är *Synkoper* en historia om ett äktenskap, som dessutom förankras i trettiotalets finansvärld. Kerstin Rekkus bor med sin mor och sina två barn då hon träffar den betydligt äldre Walter Brinkman, av omgivningen beskriven som ett finansgeni. När Kerstin tackar ja till hans frieri handlar det inte om kärlek, för även om hon hyser aktning och respekt för sin blivande man tar hon också med hans förmögenhet i kalkylerna. Dels tänker hon på sina barn och den framtid hon kan erbjuda dem, dels handlar det om hennes egna utsikter: som gift skulle hon få ”tid och råd att resa, läsa och bilda sig”. Framför allt skulle hon få tid att skriva, ty ”först och främst ville hon vara Kerstin Brinkman, författarinna.” (s. 80)

Möjligheten till ekonomisk trygghet och inte minst personlig utveckling är alltså Kerstins främsta drivkrafter, vilket dock inte hindrar att äktenskapet blir en besvikelse rent känslomässigt. Den ekonomiska oron på världsmarknaden hotar inte bara de Brinkmanska finanserna utan också kärlekslivet. Då mannen tvingas ägna allt mer tid åt sina affärer glömmer han ”nästan helt bort den sexuella sidan av deras samliv”, och förstår inte att ”det sexuella livet för henne var den mogna kvinnans absoluta krav” (s. 120). Den främsta orsaken till Kerstins missnöje är dock hennes svårigheter att realisera sina författardrömmar. Som gift har Kerstin, som tidigare skrev glödande inlägg i den kommunistiska tidskriften *l'Orage*, anpassat sig till en ny livsstil. Skamset konstaterar hon att hon sålt sin frihet för ett liv i bekvämlighet, vilket hämmat hennes kreativitet: ”Kerstin skämdes över sig själv. Hon sprang ju omkring på samma sätt som de hon förr föraktat. Lika tom och innehållslös. Hon hade blivit slav under behov och ställning.” (s. 109)

Genom att beskriva ett äktenskap mellan ett finansgeni, ”modell Ivar Kreuger” och en ung radikal kvinna med kommunistiska sympatier ställer Alice Lyttkens frågan om kvinnans möjligheter att förena sina drömmar om en egen självständig verksamhet med ett gott äktenskapligt liv på sin spets. Ett annat tema,

som fortsättningsvis blir mer framträdande, handlar om svårigheterna att vara trogen sina ideal. Samtidigt som Kerstins radikala väninna, Elsa, anklagar henne för att ha svikit sin politiska övertygelse, kompliceras historien av att Walters vuxne son Jerome plötsligt dyker upp i det Brinkmanska hemmet. Han livar inte bara upp den äktenskapliga tristessen utan skapar också oro, då han och Kerstin förälskar sig i varandra. Som en ytterligare komplikation inleder Jerome i hemlighet ett förhållande med väninnan Elsa. Dock ser Lyttkens till att undanröja såväl Elsa som Jerome ur handlingen, och därmed också de yttre hoten mot äktenskapet. Jerome bestämmer sig för att resa utomlands, varefter han dör i en bilolycka. Strax därefter dör också Elsa efter att ha aborterat det barn hon väntade med Jerome.

Först när dessa hinder är undanröjda sker en vändning i Kerstins liv. Samtidigt som hon upptäcker att hon väntar barn med Walter, bestämmer hon sig för att ägna sig åt något nyttigt. Hon erbjuder sig att ta hand om mannens tiggargrev och bestämmer sig även för att skriva en radiopjäs, d.v.s. att ta sina författarambitioner på allvar, vilket gör att hon ”kände en alldeles ny frid i sitt inre.” (s. 254) Men Jeromes tragiska död får även Walter att ompröva sitt liv. Han blir medveten om sin brist på tolerans och inser att han bara är en människa som alla andra. Så slutar romanen med att han trots allt känner ett jubel inom sig: ”Mitt barn – liv av mitt liv...”(s. 270)

”Vet du, jag har en känsla av att jag hitintills i hela mitt liv hoppat och sprattlat och ryckt som en fisk på land. Men nu har jag en förnimmelse av att jag plötsligt kommit i det element, där jag får lugn och ro och vila ...Det känns så...”(s. 269), lyder Kerstins sista replik i romanen. I stället för att äktenskapet, som Lyttkens skriver i sina memoarer, blir något som den kvinnliga huvudpersonen ”får bittert ångra”, slutar romanen i harmoni; Kerstin har försonats med sig själv och sitt öde och kan därmed också försonas med mannen.

När Kristina Fjelkestam undersöker modernitetens litterära gestalter i mellankrigstidens Sverige står ”den nya kvinnan” i fokus. I olika skepnader ifrågasatte hon det etablerade normsystemet och bidrog därmed till konstruktionen av en ny kvinnlighet. Dock gällde detta långt ifrån alla periodens samtidsromaner. (Fjelkestam 2002, s. 37) Ett undantag var bland annat de så kallade äktenskapsromanerna, en romanform som visserligen tidigare tjänat som feministiskt debattforum – inte minst på 1880-talet – men som under mellankrigstiden snarast skildrar den ”nyblivna hustruns lyckade internalisering av könskomplementär kvinnlighet”. (Fjelkestam 2002, s. 40 f.)

Också *Synkoper* hör till dessa undantag. Även om Kerstin inledningsvis hellre ser sig som författare än hustru, behandlas frigörelseproblematiken ytterst summariskt. Genom Lyttkens val att göra Walter till ett ”finansgeni”, slipper Kerstin alla ekonomiska bekymmer. Även om det faktum att hon skriver en radiopjäs signalerar att hennes författarambitioner så småningom kan bli verklighet, är det genom att hjälpa mannen med hans tiggarbrev, d.v.s. genom att utföra ett obetalt arbete i välgörenhetens tjänst, som hon finner mening med livet. Någon egentlig konflikt mellan äktenskapet och den egna författarverksamheten föreligger heller inte, eftersom Kerstin har alla yttre förutsättningar för att lyckas med sitt skrivande; hon har såväl tid, pengar som mannens välsignelse. För Kerstins del ligger problemet snarare inom henne själv, vilket också framkommer i kapitlet ”Psykoanalys”, där hon får utveckla sina tankar om barndomens och uppväxtens betydelse med bland annat sig själv som exempel. På grund av en hård och kärlekslös uppfostran har Kerstin redan i ungdomen drabbats av mindervärdighetskomplex med ett därtill hörande självhävdebehov, förklarar hon. I takt med att hennes villkor förbättrats har emellertid ”den inre driften till att bli något, till att själv skapa något”, (s. 103) försvunnit. I *Synkoper* är det alltså inte den yttre verkligheten som hindrar Kerstin från att förverkliga sina drömmar. Tvärtom ges en psykologisk förklaring till hennes tillkortakommanden; i tidens anda ses den egna bakgrunden som roten till hennes problem.

Utmärkande för mellankrigstidens äktenskapsromaner är också, hävdar Fjelkestam, att det lyckliga förhållandet inte baseras på ekonomisk jämlikhet utan istället på att se ”moderskapet som en lycklig lösning på problemet”. (Fjelkestam 2002, s. 41) Även här faller *Synkoper* in i mönstret då vetskapen om det väntade barnet blir det som leder Kerstin och Walter fram till försoning och gemenskap. Den antydda emancipationsproblematiken i romanens början – frågan om kvinnans möjligheter att förena sina olika roller som maka, mor, älskarinna och konstnär – utvecklas alltmer till att gälla frågan om att göra de rätta valen och att acceptera att man inte kan få allt. Inför valet mellan Jerome och Walter, konstaterade Kerstin att hon älskade den ene för det den andre saknade, ”men det hon fann hos Walter vägde oändligt mycket tyngre i vågskålen”. (s. 217) Till skillnad från Elsa, som älskar Jerome passionerat och hämningslöst och dör av kärlekens konsekvenser, handlar det för Kerstins del om personlig utveckling och mognad. Om än med ett visst mått av resignation gäller det att värdesätta det man har och acceptera livets villkor. Framför allt gäller det att sätta barnens intressen före de egna.

Uppbrottet från familjen – *Flykten från vardagen*

Till skillnad från *Synkoper* handlar Alice Lyttkens nästa roman, *Flykten från vardagen* (1933), om ett uppbrott ur äktenskapet men också om det liv som följer på detta uppbrott. I romanens inledning möter vi Eva Böge, en 24-årig fil. mag. från Lund och blivande lärare. När hon träffar Olof von Orthe, en medelmåttig medicine studerande med tvivelaktig karaktär, stora skulder och dåliga framtidsutsikter blir hon omedelbart förälskad och börjar drömma om ”ett gott kamratskap och en varm uppoffrande kärlek ... och mjuka barna- armar som slingrade sig om ens hals”. (s. 59) Också Olof ser i Eva ett lämpligt gifte. Hennes far är nämligen en av landets mest framstående läkare, vilket han hoppas ska främja hans karriär. Efter några veckor inser Eva dock att hon gjort sitt livs misstag, då hon gift sig med en man utan att lära känna honom först. Än värre blir situationen då de flyttar upp till Stockholm, där Eva får arbete på en flickskola och inackorderas hos en sväger och svägerska, medan Olof bor på sjukhuset, där han fått tjänst. Med detta arrangemang upphör det äktenskapliga samlivet mellan makarna, och i likhet med Kerstin i *Synkoper* upptäcker Eva att hon saknar den sexuella gemenskapen med mannen. Trots sin blyghet tar hon upp problemet till diskussion och tillstår: ”Ja det finns en fysisk längtan – även hos mig. – Men du har försummat mig ... i det fallet.” (s. 115) Dock handlar det lika mycket om hennes längtan efter barn: ”Jag vill ha min kärlek fullkomnad genom ett barn... jag vill det jag är bestämd att bli – mor... (s. 115 f.)

I *Flykten från vardagen* varierar alltså samma tema som i *Synkoper*. Också här handlar det om ett äktenskap som ingås utan att det föreligger någon ömsesidig kärlek mellan parterna, och också här blir mannens karriär ett hinder för makarnas sexuella samliv. Men till skillnad från Walter Brinkman, som trots allt håller av sin hustru, är Olof von Orthe en man som cyniskt utnyttjar Eva för sina egna syften. I denna roman skärps konflikterna mellan könen och Lyttkens låter heller inte barnet bli den försonande länken mellan makarna. Tvärtom låter hon Olof bekänna att han är steril, vilket innebär dödsstöten för deras äktenskap. Full av bitterhet utbrister Eva: ”Det är det grövsta bedrägeri en man eller kvinna kan göra sig skyldig till... men dig generade det inte! Fastän du med dina cyniska ögon säkert förstod att det som intensivast drev mig till dig – handjuret – var min modersinstinkt...” (s. 184 f.) Trots utbildning och eget yrke är det alltså modersinstinkten som är Evas främsta drivkraft i livet, vilket också är skälet till att hon bestämmer sig för att

skiljas. Men även om Eva finner sig väl tillrätta efter skilsmässan längtar hon både efter en mans kärlek och inte minst efter ett barn.

För Eva är ”skräcken för att en gång sitta som en gammal, elak, egocentrisk kvinna, som sett sig bedragen på det som egentligen borde varit hennes första rättighet” (s. 246), det främsta skälet till att hon ber en av sina vänner, konstnären Arne Rabe, att ställa upp och göra henne med barn, trots att han är gift. Några krav på honom tänker hon heller inte ställa; hon ska uppfostra och försörja sitt barn på egen hand.

Evas beslut att följa sin modersinstinkt, i strid med samhällets konventioner, visar sig emellertid vara betydligt svårare än hon kunnat föreställa sig. När hon, efter det att barnet väl är fött, vägrar att uppge barnafaderns namn för såväl kyrkans som samhällets representanter, inser hon att hon antingen blir betraktad som en ”omoralisk och förtappad varelse” (s. 271) eller som offer för en ”skurkaktig förförare” (s. 274), samtidigt som sonen stämplas som ”oäkting”. Att Eva dessutom kommer att tvingas leva på en lögn blir hon varse då hon berättar om sin graviditet för föreståndarinnan på skolan där hon arbetar. Trots att denna uttrycker den största förståelse för Evas handlande, ger hon henne samtidigt rådet att låta omvärlden tro att Olof von Orthe är barnets far: ”Om det skulle komma ut att du hade ett barn utan officiell far, skulle du få gränslöst mycket obehag som lärarinna.” (s. 261)

Till skillnad från Kerstin i *Synkoper*, för vilken moderskapet är oupplösligt förknippat med äktenskapet, är Eva en kvinna som bryter med de rådande normerna då hon väljer att skaffa sig ett barn utan officiell far. Även om Lyttkens betonar driftslivets betydelse för bägge dessa kvinnor, accentuerar *Flykten från vardagen* konflikten mellan kvinnans biologiska instinkter och samhällets normer, eller om vi så vill den mellan natur och kultur. *Flykten från vardagen* kan därför ses som ett illustrativt exempel på trettioalets primitivistiska strömningar. I enlighet med dessa gällde det att bejaka sitt driftsliv, vilket för kvinnans del också innebar att bejaka sin bestämmelse som mor, även om det stod i strid med kultursamhällets krav på äktenskap med åtföljande legitim fader. Men samtidigt som den moderna psykoanalysen får tjäna som förklaringsmodell när det gäller att förstå Evas problem i vuxen ålder, ställer sig Lyttkens avvisande till den Freud-uppfattning som innebär ett bejakande av den fria sexualiteten, vars budskap bland annat läggs i munnen på Evas mondäna svägerska. Hennes deklARATION att man inte kan bli lycklig ”annat än genom att leva ett fritt driftsliv” (s. 123), framstår snarast som den moderna kulturkvinnans försök att undkomma sin otillfredsställelse med livet

och inte minst i äktenskapet. För att slippa känslan av meningslöshet gäller det att skaffa sig så många älskare som möjligt.

De kvinnliga författarnas förhållande till trettioårsprimitivismen har varit omdebatterat och omstritt. Som bland annat Bibi Jonsson visat har denna strömning ofta setts som en manlig företeelse och förknippats med en kvinno-syn som snarare befäst än ifrågasatt en traditionellt könsopolär syn på könen. (Jonsson 2001, s. 124 f.) Mannen har varit den aktiva givaren och kvinnan den passiva mottagaren. ”Den sexuella utlevelsen blev”, som Jonsson uttrycker det, ”en symbol för ojämlikheten mellan könen”. (Jonsson 2001, s. 124) Men även om Jonsson vill uppvärdera kvinnornas roll i det primitivistiska projektet, bland annat genom att visa hur många av tidens kvinnliga författare låter sina kvinnliga protagonister bejaka sitt driftsliv, är deras hållning ofta motsägelsefull. ”Moderskultens moder” har, skriver Jonsson, underordnat sig sexualiteten endast för att fullgöra reproduktionens krav”. Därmed avsäger hon sig samtidigt sitt sexuella begär. (Jonsson 2001, s. 132)

I *Flykten från vardagen* tilldelas kvinnan en synlig plats på den primitivistiska kartan; hon begåvas med ett sexuellt begär samtidigt som hennes moderliga och livgivande egenskaper lyfts fram. I detta sammanhang är det också värt att notera att det är kvinnan som representerar naturen medan männen sätter alla kort på kulturen – Olof von Orthe som steril medicinsk forskare och Arne Rabe som, visserligen fertil, men likväl självupptagen konstnär, vars skaparkraft uteslutande ägnas konsten. När Eva genomför sitt modersprojekt utan samhällets välsignelse, kräver detta dock sitt pris. Kärleken till barnet innebär samtidigt att kvinnan måste avstå från kärleken till mannen, när reproduktionens krav väl är fullgjorda.

Men även om Evas deklARATIONER att stå ensam med sitt beslut, inte hindrar att hon fortfarande längtar efter en mans kärlek, och även om Arne kommer tillbaka till henne, nu som änkling, har de ingen framtid tillsammans. Romanens titel, *Flykten från vardagen*, kan ses som en sammanfattning av Arne Rabes livsfilosofi, där det inte finns någon plats för ett stabilt familjeliv:

Varför tror du att människor reser, ruinerar sig för struntsaker, jobbar, begår brott, hänger sig åt laster, jagar efter sensationer och äventyr? Jo, av den enkla anledningen att de måste slingra sig undan den fruktansvärda vardagen. Att dag efter dag se samma omgivning, äta i samma matsal, sova i samma säng, älska samma kvinna, och sedan ha hela raden av exakt likadana människor som säger exakt likadana ord, har samma

åsikter, samma tankar, samma bildningsgrad, samma kläder, ja, samma själar och kroppar, nej, Eva, det står de flesta inte ut med! (s. 313)

Skräcken för vardagslivets tristess får Arne att lämna Eva, även om han återkommer efter några år och ber henne förlåta honom. Någon anpassning från Arnes sida är det dock inte fråga om; istället vill han att hon ska fly vardagen tillsammans med honom. Trots att Eva frestas av hans erbjudande, inser hon att Arne lider ”av tidens obotliga sjukdom: leda”. Lika lite som Olof von Orthe förstår han den tillfredsställelse som barnet kan skänka livet, och för Evas del är valet därför inte svårt. Hon bestämmer sig än en gång för att ensam ta hand om sitt barn. Därmed slutar också historien med att Eva för sonen viskande deklarerar att deras roman fått ”en happy end”. (s. 387)

Både *Synkoper* och *Flykten från vardagen* är romaner som hyllar moderskapet. Men medan Lyttkens debutroman låter det blivande barnet få makarna att ompröva sina liv och därmed försonas, får det en helt annan laddning i *Flykten från vardagen*. Här blir inte kvinnans längtan efter barn något som för mannen och kvinnan närmare varandra utan tvärtom det som tvingar könen isär. Även om *Synkoper* också rymmer ett visst mått av uppgivenhet, då försoningen mellan makarna knappast präglas av någon himlastormande kärlek, ger *Flykten från vardagen* uttryck för mer pessimistisk och könspolär uppfattning; mot kvinnan som livgivande natur ställs mot mannen som steril kultur. Kvinnans längtan efter att kunna förena kärlek, gemenskap och familjeliv framstår som en utopi, som inte har någon plats i den rådande verkligheten. I denna kan klyftan mellan könen inte överbryggas.

En satsning på karriären – ... kommer inte till middagen

Också Lyttkens nästa roman, ... *kommer inte till middagen* (1934), har ett emancipationstema, men nu med en ung medicine licentiat som huvudperson. Emellertid är den kvinnliga protagonisten inte bara läkare utan dessutom forskare med lysande framtidsutsikter, vilket innebär att konflikten får ytterligare en dimension. Här handlar det inte bara om att välja mellan man och barn utan också mellan mannen, barnet och karriären. Som den kvinnliga protagonisten uttrycker det i slutet av romanen hade hon inte ”bara velat ha sin kroppsliga längtan mättad, nej även sin andliga hunger”. (s. 208)

När Inga Reiller presenteras i romanens inledande kapitel sker detta i ett samtal mellan fyra medicinare i Serafimerlasarettets läkarmatsal en septemberdag 1931. Inga Reiller, har vunnit sina kollegers aktning på grund av sin

duglighet och sin ”kristallklara kamratkänsla”, vilket betyder att hon inte försökt skaffa sig favörer på grund av sitt kön. Därmed är hon också, som en av dem yttrar, unik ”inom det kvinnliga släktet”. (s. 13) Men även om Inga besitter de egenskaper som gör henne till en fullvärdig medlem i den manliga yrkesgemenskapen, kommer samtalet också att röra sig om hennes fysiska företräden. Som en av männen konstaterar är hon, trots att hon egentligen inte ser någonting ut, ”så behändigt liten och nätt” och har en blick i vilken det ligger något ”tungt och fascinerande.” ”Ögonen förråder Reiller; hon är förbanne mig – fastän hon envist skyddar sitt ömtåliga jag – lika mycket kvinna som...” (s. 14)

Att Inga är en riktig kvinna framkommer också då hennes framtid som forskare kommer på tal. Som en av männen yttrar vore det synd om hon lämnade den praktiska läkarbanan: ”Hon är skapt till läkare. Helt enkelt beundransvärd i sitt aldrig svikande lugn och med sitt självfallna medlidande”. (s. 10) Samtalet mellan de manliga medicinarna visar alltså med önskvärd tydlighet att deras kvinnliga kollega inte delar deras gemenskap på lika villkor. Hon undgår varken den manligt objektiverande blicken eller uppfattningen att kvinnans vårdande egenskaper gör henne bättre lämpad för praktisk sjukvård än för forskning. Trots sin läkarrock framstår Inga Reiller alltså i allra högsta grad som representant för sitt kön.

Samtidigt som romanens inledande sidor ger berättelsen en fast tids- och rumsmässig förankring mot vilken samtidens dubbla syn på den välutbildade kvinnan avslöjas, presenteras även den konflikt som i allra högsta grad är Inga Reillers egen. Under en lunch med sin chef, Gärdin, berättar hon att hon planerar att gifta sig, men att hon trots sin kärlek ändå inte är lycklig: ”[F]örr var jag en människa med ett mål; nu har jag blivit två personer med olika intressen. Dessa ligger i ständigt fejd med varandra. Den ena vill arbete, den andra vill kärlek. Båda strävar efter att bli nummer ett. Där har du svårigheten.” (s. 24) Under det fortsatta samtalet får Gärdin tillfälle att presentera en modern lösning på detta dilemma. På Ingas fråga om hon borde välja bort kärleken till förmån för arbetet, är hans svar att hon inte ska välja bort kärleken, d.v.s. sexualiteten: ”Naturen kräver obönhörligen sin rätt av en människa, som är sund och vill förbli ren. Ja, just ren!” (s. 25) Enligt Gärdin är Inga fast i ”fördomar och renlevnadsideal”, och hans råd blir därför: ”Gör dig dem kvitt! Gift dig inte!” (s. 25) För Gärdin har sexualiteten inte nödvändigtvis funktionen ”att höja nativitetsskurvan” (s. 26) och den är heller inte något som nödvändigtvis behöver praktiseras inom äktenskapet. Med tanke på att arbetet

för Inga är hennes ”väsens uttrycksform”, bör hon avstå från äktenskapet och överlåta barnafödandet och hemmets skötsel på de kvinnor som inte satsar på sin karriär. Som ytterligare argument anför han att det borgerliga äktenskapet dessutom inte är anpassat till de krav som en modern yrkeskvinna kan ställa:

De flesta äkta män ur den borgerliga klassen är fordrande. Som bekant är männen mer konservativa än kvinnorna, och de håller envist fast vid en massa sedvänjor inom äktenskapet och hemmet, som en hårt arbetande kvinna inte har möjlighet att uppfylla. De borgerliga äktenskapen har långt kvar, innan de blir tidsenliga. (s. 27)

Det finns alltså flera skäl till att kvinnan måste göra ett val mellan äktenskapet och yrkeslivet. Dels kan den yrkesarbetande kvinnan inte rätt uppfylla barnens behov; skaffar hon barn handlar det enligt Gärdin om ”renodlad egoism – fastän omgiven av moderskapets helgongloria”. (s. 28) Dels hindras hon av de konservativa och krävande äkta männen. Även om äktenskapet, enligt Inga numera ofta bygger på ”nyare principer”, som innebär att ”[v]ar och en av makarna sköter sitt, var och en har ju sina egna inkomster, förfogar över dem etcetera”, hamnar makarna, enligt Gärdin, förr eller senare i ”ett vanligt standardäktenskap”. (28 f.)

Inga låter sig emellertid inte övertalas och står fast vid sitt beslut att gifta sig med Gösta Arfvenius, en ung skuldsatt arkitekt utan förmögenhet. Dock visar det sig snart att Gösta är en typisk representant för det borgerliga äktenskapets krävande och konservativa äkta män, även om kraven kryddas med en rejäl dos kärleksfullt ”pjoller och jolt”. (s. 45) Att äktenskapet ingåtts på olika premisser blir också uppenbart för Inga. Medan hennes egna förhoppningar ställdes till ”ett barnlöst kamratäktenskap, där var och en på samma sätt som hitintills skulle sköta sitt arbete och sin ekonomi” (s. 49), tycker Gösta att barnen är meningen med livet. Dessutom är hans åsikt att äktenskapet ”blivit ett helvete för männen sedan kvinnorna börjat arbeta utanför hemmet” (s. 100), en omständighet som antyds redan i romanens titel. ”Kommer inte till middagen” blir Ingas återkommande replik, då arbetet kräver att hon arbetar över på sjukhuset och alltså inte kan tillbringa kvällarna med sin man. Konflikten mellan makarna, men också konflikten inom Inga själv, accentueras då hon upptäcker att hon väntar barn, samtidigt som Gösta blir utnämnd till stadsarkitekt i sin hemstad. Då Gärdin strax därpå erbjuder henne att bli hans assistent i ett kommande forskningsprojekt, når krisen sin kulmen. I samma stund som hon känner barnets första sprittande rörelser bestämmer hon sig för att lämna

Stockholm och vetenskapen med motiveringen: ”Barnet jag väntar fordrar detta av mig.” (185)

I likhet med *Synkoper*, som följer det mönster som enligt Fjelkestam utmärkte mellankrigstidens äktenskapsroman, d.v.s. anpassningen till en könskomplementär kvinnlighet, blir barnet den enande faktorn mellan mannen och kvinnan, eller snarare den faktor som tvingar kvinnan att välja. Emellertid är Ingas val mer framtvingat av plikt än av någon verklig önskan att lämna sin vetenskapliga bana. ”Om man påstår att Inga längtade efter uppbrottet från Stockholm, skulle man göra sig skyldig till en grov osanning” (s. 220), skriver Lyttkens. Ingas val innebär därför inte att den grundläggande konflikten inom hennes själv är löst. Uttröttad och sliten mellan olika krav och önsningar drabbas hon av kollaps och även av missfall, varefter hon flyttar med mannen till den lilla staden i landsorten för att bli hemmafru.

Emellertid är Inga, som Lyttkens skriver ”inte skapad för att parasitera, varken på mannen eller på andra”. (s. 219) Hon är heller inte lämpad att axla rollen som hemmafru, vilket betyder att köttbullarna bränns vid och mannens kostymer blir malätna. Då hon dessutom blir utsatt för småstadens skvaller och svärmoderns missnöje får hon nog. Som Inga bittert konstaterar vill hon både mättas i sin ”kroppsliga längtan” och sin ”andliga hunger, som var väl så pockande som den kroppsliga”. (s. 208) Emellertid har de kroppsliga behoven tillfredsställelse ett alldeles för högt pris. Inga skriver därför till sin forne chef, Gärdin, vilken ordnar ett stipendium så att hon kan resa till Berlin och skriva sin avhandling, och i romanens slut kan hon ta den brusande staden ”med allt detta myllrande levande liv” (s. 282) i besittning. Genom att Lyttkens befriar sin kvinnliga protagonist från moderskapets krav, ges hon möjligheten att ta ytterligare ett steg på kvinnoemancipationens, om än med svårigheter kantade, väg. Dock kräver detta att hon lämnar det borgerliga äktenskapet bakom sig. Än tycks tiden alltså inte mogen för att både kroppen och själen ska få sitt.

Kritiken

Synkoper

Den allra första recension som över huvud taget drabbade Lyttkens var införd i *Svenska Dagbladet* (1932-04-24) under signaturen Quelq'üne, d.v.s. Märta Lindqvist. Signaturen skräder heller inte orden, då hon avger sin dom. Alla nödvändiga ingredienser, det vill säga förvecklingar mellan huvudpersonen och

makens son, ”lyx, skvaller, mondänitet och fosterfördrivning” är omskakade till en litterär cocktail, som visserligen är drickbar, men ”ingen kvalitetsdryck”. Enligt Lindqvist har *Synkoper* ”ett starkt tycke av idealföljetong” och har ”ett omisskänneligt drag av billighet över sig, som ibland nästan ramlar ner i det vulgära”. Skildringen av hjältinnans utveckling saknar psykologisk blick och på det hela taget består romanen av en anhopning av ”filmaktigt rafflande stoff”. *Synkoper* saknar ”livserfarenhet bakom orden” och slutsatsen blir att boken framstår som tämligen ytlig.

Också Ingeborg Björklund i *Folkets Dagblad* (1932-09-24) avfärdar *Synkoper* som ”plågsamt okonstnärlig”, även om hon konstaterar att den är aktuell genom sitt stoff, d.v.s. samtidens finansiella kriser. Björklunds huvudinvändning handlar dock om författarens politiska naivitet: ”Om man inte visste det förut skulle boken skänka en levande uppfattning om den absoluta okunnetheten bland bourgeoisin om allt vad till kommunism hörer”. ”Bästa fru Lyttkens, det får vara någon måtta på enfalden”, avslutar hon sitt omdöme.

Till den negativa kören kan även räknas Ture Jansson i *Aftonbladet* (1932-05-17), som ser romanen som ett exempel på hur publiken smakkänsla vulgariserats; det har ”blivit en givande industri att tillfredsställa den utvidgade aptiten”. Läskunnigheten och läshungern blir en ”kulturfara”, som visar sig i en okunnethet i vad som är värt att läsa och trycka. Lyttkens saknar skrupler och ”klatschar [...] upp sin fabel om pengar och kärlek, miljonärer och kommunister; där saknas heller inga ingredienser från själslivets undre värld”. Också Karl Warburg i *Nya dagligt Allehanda* (1932-04-28) är huvudsakligen kritisk och menar att Lyttkens borde ha tänkt sig för innan hon började skriva *Synkoper*. Även om hon besitter ”en icke föraktlig tankevigghet”, står denna dock inte i rimlig proportion till det klumpiga uttryckssättet”. Trots detta menar han att boken trots allt har sina förtjänster, då den här och var är skriven ”icke utan humor”.

Men inte bara huvudstadspressen fördömde romanen. I *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* (1932-05-03) avfärdar Henning Söderhjelm *Synkoper* på åtta rader. Romanen är, skriver han, ”ett diletteriskt hopkok på dagens mer eller mindre societetsmässiga samtalsämnen: internationella affärer, kommunism, nattklubbar, fosterfördrivning, psykoanalys, ekonomisk kris o.s.v. Om man hoppar över boken har man inte gått miste om mycket.” En osignerad anmälan i *Arbetet* (1932-06-23) konstaterar att Lyttkens inte är någon ”stjärna på de svenska romanförfattarinnornas himmel”. Romanen är aktuell, skriver anmeldaren, och den kreugerinspirerade finansfursten är också ”rappt och

skickligt tecknad”. Beskrivningen av lyxhustrun är däremot tragikomisk och försedd med ”en del billiga effekter”. ”Språket är här och var en smula konstlat liksom typer och miljö.”

När det gäller den kritiken av *Synkoper* finns det alltså en viss samstämmighet hos recensenterna. Trots att ämnet är aktuellt, saknar Lyttkens psykologisk iakttagelseförmåga och förmår inte ge liv åt de personer hon skildrar. Stilen är torftig och banal och som helhet kan boken knappast betecknas som något annat än underhållningslitteratur. Även om flera av recensionerna har en ironisk hållning, placerar sig dock Märta Lindqvist och Ingeborg Björklund i en klass för sig genom sina alltigenom giftiga anmälningar.

En genomgång av mottagandet av *Synkoper* visar även att recensenterna huvudsakligen uppehöll sig vid de litterära kvaliteterna, eller snarare bristen på dessa, och den psykologiska trovärdigheten. Frågan om äktenskapet som den bästa samlevnadsformen när det gäller att tillgodose barnens intressen, berördes däremot inte av någon kritiker. Kanske kan man anta att denna fråga var alltför självklar för att överhuvud taget ifrågasättas. Vad som stöder detta är att Lyttkens nästa roman delade kritikerkåren i två olika läger.

Flykten från vardagen

Också när det gällde *Flykten från vardagen* hörde signaturen *Quelqu'une i Svenska Dagbladet* (1933-10-25) till de hätskaste rösterna. ”Fru Lyttkens har lätt för att skriva och en påtaglig förmåga att träffa folks dåliga smak” inleder hon, för att därefter konstatera att Lyttkens presterat en ”förströelseroman av det slag, varav det går tretton på dussinet”. Vad författaren saknar, menar Lindqvist, är psykologisk gestaltungs-förmåga. Tonen och stilen präglas av en ”vulgär nutidssmak och dito jargong” och ger läsaren en olustig känsla av att ”ha råkat hamna i icke riktigt gott sällskap”.

För Lindqvist är det i första hand bokens brist på litterära kvaliteter som diskuteras, medan själva idéinnehållet lämnas utan kommentarer. Romanens tema, det vill säga frågan om också den ogifta kvinnan ska kunna skaffa barn, är annars något som flertalet recensenter uppehåller sig vid. Vera von Kræmers recension i *Socialdemokraten* (1933-11-13) går direkt på denna fråga genom att inledningsvis konstatera att det nu är dags att ”burgna kvinnor [...] skola kunna utan olåt ta hand om sig själva och ett barn”. Emellertid kritiserar hon, i likhet med Lindqvist, också romanens litterära brister; det hela ”smakar recept” och persongalleriet, som är schablonmässigt tecknat, kan liknas vid en cirkusföreläsning. ”Det värsta är tonen”, fortsätter Kræmer, ”denna oäkta

intuition, som gafflar, denna maskingjorda naturlyrik, då sådant ska vara med, som låter en lärka hänga högt i skyn och vaggas upp och ned 'som om den vore fästad i det blå taket med en tunn osynlig resårsträng'. Med andra ord skjuter även Kræmer in sig på författarens bristande litterära förmåga, men också på att *Flykten från vardagen* blir "en flykt som riktar sig nedåt, eller rättare sagt bara till sängen".

Fullt lika negativ är inte Elin Brandell i *Dagens Nyheter* (1933-11-05), även om hon konstaterar att Lyttkens roman knappast lider av något "överflöd på idéer och tankar". "Käckt och friskt och med obestridlig talang målar hon på" med ett resultat som blir "klatschigt fast onekligen lite själlöst". Framför allt uppmärksammar Brandell romanens "bilder av ett något anstucket överklassliv", till vilket "den fula, präktiga, kloka Lundastudentskan med det hungrande modershjärtat" fungerar som motvikt. I likhet med Lindqvist och Kræmer anser Brandell att det brister i karaktärsteckningen, och sammanfattar med att romanen kan betecknas som "läsbar underhållningslitteratur".

Mer positiv var Ingrid Severin i *Aftonbladet*, som (1933-10-04), som inleder med att slå fast att "boken är en av dessa hyllningar till moderskapet, som vi sett flera av på sista tiden" samtidigt som hon konstaterar att ämnet behandlas på "ett komplexfritt och naturligt sätt". Till Lyttkens förtjänster hör även att hon "går hårt åt de lättfotade små societetshönsen. Skarpt och på pricken skildrar hon den typ som koketterar med en sorts intellektualism skummad från tidningsartiklar och uppsnappad ut konversationer och använder Freud som skylt för något lösa seder".

Mest positiva var dock några av de manliga kritikerna. Johannes Edfelt, prisar hennes roman i såväl *BLM* (1933:9, s. 64 f.) som *Morgontidningen* (1933-11-16). I *BLM* framför han åsikten att författarinnan visserligen pläderar för rätten till moderskap, men att hon också "tar avstånd från modern löslighet, modern 'frigjordhet' och osund romantik". Den kvinnliga huvudpersonen är, skriver Edfelt, "ett språkrör för en sund och verklighetskär livsuppfattning". Hon saknar fördomar, men har för den skull inte befriat sig från alla moraliska hämningar, samtidigt som hon är "en kvinna med en sund kvinnas drift att bli moder". Utmärkande för romanen är att den ställer aktuella problem under debatt samtidigt som den är "utpräglad omodern i sin moralistiska syn på allsköns moderna företeelser". Lika entusiastisk är hans recension i *Morgontidningen*, där han inledningsvis konstaterar att det "är mera sällan man har anledning att rekommendera en svensk kvinnoroman" då denna genre "på sistone banaliserats". Emellertid är Lyttkens ett undantag då hon inte

stannar vid ”den hurtiga jargong, som anammats under umgänget med fader Freuds eller domar Lindseys givetvis kanoniska skrifter”. Lyttkens rotar alltså inte i driftlivet, utan tar ”verklighetens, vardagens parti”.

När Edfelt berömmar *Flykten från vardagen* grundas hans omdöme alltså främst på dess moraliska kvaliteter. Till skillnad från den moderna litteraturen gör sig Lyttkens till tolk för en i samtiden ”omodern” uppfattning. Kvinnan styrs inte av sin sexualitet utan av sin sunda önskan att förverkliga moderskapet. En liknande uppfattning ger Nils Erdmann i *Nya dagligt Allehanda* (1933-10-15) uttryck för. I sin långa recension av *Flykten från vardagen* anser han bland annat att det ökade intresset för sexualiteten, fått inverknings på litteraturen. Såväl jämlikhetssträvandena, det vill säga att även kvinnan ska ha rätt till ”fri kärlek”, och inflytandet från Freud har bidragit till en mer ”brutaliserad könsmoral”, vilken i litteraturen avspeglas som ”en krasst realistisk skildring av denna moderna erotikens allra sämsta sidor och av dess depraverande verkan både på samlivet människor emellan och på individens karaktär”. Utmärkande för den moderna litteraturen, är att den väljer sina figurer ur det som Erdman betecknar som ”moraliskt slödder”, och detta gäller också Lyttkens, även om hennes hjältar och hjältnor är hämtade ur samhällets övre skikt.

Särskilt utpekas den manlige hjälten, ”bokens flabbigt djupsinnige profet för flykten från vardagen”, ”en vämjelig karikatyr”, som den sympatiska hjältninnan dessutom har den dåliga smaken att välja som far åt sitt barn. Därmed kommer Erdman in på det som är bokens andra moderna fråga, ”kvinnans rätt till moderskap”. Trots alla de svårigheter som möter huvudpersonen då hon blir mor utan officiell fader, är hon stark och modig, skriver Erdman och konstaterar närmast beundrande att hon ”är en kvinna av bättre virke och större mått än sin omgivning”. Men även om Erdmans indignerade tonfall inte är att ta miste på när det gäller karaktärernas bristfälliga moral, är han desto mer uppskattande när det kommer till huvudpersonen, som betecknas som ”naturligt moralisk”. Människorna omkring henne betraktas med ”ironi och indignation” och sammantaget ger hon uttryck för en uppfattning, som enligt Erdmann närmast kan betraktas som ”gammalmodig”. Det är också denna ”otidsenliga uppfattning” som präglar romanen som helhet skriver han och sammanfattar med att den är lika ”konsekvent som talangfullt genomförd”.

Till skillnad från de kvinnliga kritikerna som huvudsakligen kommenterar romanens konstnärliga brister och berör moderskapstemat mer i förbigående, prisar de manliga i betydligt högre grad romanen för dess moderskapsideologi.

Nils Erdmans uttrycker sin beundran för hjältinnans naturliga moral. Detsamma gäller för Johannes Edfelt, den mest entusiastiske anmälaren av dem alla, som uttrycker sin uppskattning för den kvinnliga protagonistens val av ”den sunda och levande” verkligheten, det vill säga valet att ge liv åt det barn som hon kan ”vårda, skydda och slösa sin inneboende ömhet på”. Även om Lyttkens ifrågasätter samhällets konventioner, tar hon alltså parti för en traditionell kvinnlighet vilket bidrar till att göra den till ett undantag bland samtidens banala kvinno-skildringar.

...kommer inte till middagen

...kommer inte till middagen blev betydligt bättre mottagen än Lyttkens tidigare romaner, även om rösterna också denna gång var delade. Märta Lindqvist i *Svenska Dagbladet* (1934-12-17) anser visserligen att ämnet är ”högaktuellt” och hör ”till tidens allra mest brännande”, men riktar fortfarande sin kritik mot Lyttkens konstnärliga brister och hennes oförmåga att göra sina gestalter psykologiskt trovärdiga. Inte heller Eva von Zweibergk i *Dagens Nyheter* (1934-11-14) är särskilt positiv. Även om hon till skillnad från Lindqvist tycker att romanen är bättre skriven än Lyttkens tidigare romaner och att det också sägs ”en hop förnuftiga saker i den”, är den inte spännande och innehåller dessutom ett ”Grönköpingsgalleri”.

Till skillnad från de kvinnliga kritikerna, som inte heller denna gång fäster någon större uppmärksamhet vid romanens bärande tema, d.v.s. konflikten mellan äktenskapet och yrkesverksamheten, ges det desto större utrymme av de manliga, bland vilka man kan finna flera olika hållningar.

Så är exempelvis Stig Ahlgrens recension i *Sydsvenska Dagbladet* (1934-10-31) präglad att ett lätt ironiskt tonfall. Han finner att konflikten mellan Inga Reilers ”köksbestyr och provrörlängtan” är banal, samtidigt som han tillfogar att den ”hanteras skickligt”. På samma gång som Ahlgren liknar berättelsen vid ett ”kammarspel”, liknar han kompositionen vid ett paraply som vecklas ut respektive fälls ihop i takt med författarens indignerade tonfall: ”Ska Alice Lyttkens tappa balansen? Det gnisslar i spröten, men paraplyen håller.” Men även om Ahlgrens uppfattning är att romanen får ett gott betyg, menar han att Lyttkens har en benägenhet att iaktta sig själv för mycket, vilket hämmat sig när det gäller rytmen. Det saknas pauser och stilen är snabb men nervös.

En mer saklig och sympatisk attityd präglar Nils Erdmanns anmälan i *Nya dagligt Allehanda* (1934-10-28), som menar att historien är talangfullt genomförd, och att hjältinnans ”redbart enkla och sympatiska personlighet

viner läsarens hjärta". Även om Erdmann finner konflikten tillspetsad, är huvudpersonens försök "att icke låta arbetet inkräkta på kärleken [...] att avstå från vetenskapen, hennes rätta verksamhetsfält, för att helt ägna sina krafter åt makans och husmoderns plikter" värda vår beundran, även om hon så småningom tvingas offra kärleken till maken för kärleken till vetenskapen. På samma sätt som när det gällde *Flykten från vardagen* fokuserar Erdmann på den kvinnliga huvudpersonens karaktär, vars kvaliteter blir ett mått på romanens värde. Även om hjältinnan inte lyckas med att anpassa sig till en traditionell kvinnoroll, har hon likväl försökt. Vad som ytterligare bidrar till Erdmanns välvilliga uppfattning av romanen är "författarinnans bemödanden att ursäkta och förstå" den manlige protagonisten, trots att han inte vinner läsarens sympati.

Att Lyttkens skapar förståelse för den manliga huvudpersonen får även beröm av Elias Grip i *Norrköpings Tidningar* (1934-10-27):

Författaren förfaller inte till någon skön- eller svartmålning utan ger var och en, vad den tillkommer. För en mindre förfaren skribent skulle det legat nära till hands att ställa fram den grunde och från barndomen bortskämde mannen i en ogynnsammare dager och göra honom till en strykpojke, men så har ingalunda skett här. Läsaren kan ej helt neka honom sin sympati, även då han med oförlåtligt lätt sinne sätter sin familjs ekonomi på spel.

De manliga recensenterna bedömde alltså ...*kommer inte till middagen* betydligt mildare än de kvinnliga, Dessutom lovordar de henne för att inte utmåla mannen som boven i dramat. Ytterligare en ståndpunkt finner vi i Nils Beyers recension i *Socialdemokraten* (1934-10-13), som utropar ...*kommer inte till middagen* till en modern dockhemsroman och ställer frågan om boken ska ses som en "en stridsskrift mot äktenskapet":

Det är väl också författarinnans mening att den konflikt som det här är fråga om och det sätt varpå den löses endast bör tillmätas det individuella livsödets intresse och inte bör göra anspråk på någon allmängiltighet. Det som är riktigt för den ena, är inte riktigt för den andra. Men om Alice Lyttkens minst av allt torde medvetet vilja propagera äktenskapets upplösning, ger hon likväl i sin skildring starka skäl för skilsmässans berättigande, när mannen inte förmår ge kvinnan tillräcklig frihet för hennes personliga utveckling. Den 'sanningen' att kvinnans plats är i hemmet, har en lika begränsad räckvidd som varje annan.

För Beyer gäller alltså frågan om romanen ska ses som en skildring av ett individuellt kvinnoöde eller av ett mer strukturellt kvinnoproblem. Men även om Beyer – inte utan viss belåtenhet – hävdar att Lyttkens inte stormar mot äktenskapet som sådant, uttrycker han vissa farhågor när det gäller hur romanen ska uppfattas av de ”ädla själar, som inspirerade av dr Goebbels’ bokbål börjat spekulera i sedlighet även här i landet”. Risken är att Lyttkens ”moderna och i det hela radikala tidsskildring” ska betraktas som ”kultur-bolsjevism” av den som har ”sina andliga rötter i Västerköpings borgerliga värld”. Sanningen är dock, avslutar Beyer, att romanen vid sidan av alla andra kvaliteter, ”spränger den gamla konventionella moralens skrankor till förmån för en djupare moral, en djupare plikt känsla och en djupare ärlighet”.

Lyttkens ser tillbaka

Alice Lyttkens har inte fått någon stor plats i litteraturhistorien. Mest känd har hon blivit för sina historiskt-romantiska berättelser, vilka bland annat gett henne epitetet den svenska populärlitteraturens ”Grand Old Lady” (Waern 1984, s. 144), och hennes namn är idag snarare förknippat med begrepp som kärlek och romantik än med kvinnoemancipation. Som visats startade dock Lyttkens sitt skrivande med helt andra ambitioner. Med sina tre första romaner kastade hon sig rakt in i tidens debatter och prövade de olika alternativ som stod kvinnan till buds när det gällde äktenskapet och moderskapet. Samtidigt visar dessa också en utveckling, så till vida att Lyttkens lösningar med tiden framstår som allt mer radikala. I *Synkoper* blir äktenskapet den trygga hamn där sexualiteten och moderskapet har sin givna plats. I *Flykten från vardagen* förverkligas moderskapet utanför äktenskapet och i *...kommer inte till middagen* avstår kvinnan från såväl moderskap som äktenskap till förmån för karriären.

Men även om Lyttkens kom att inta en alltmer kvinnoemancipatorisk hållning lyckades hon ändå inte beveka de kvinnliga recensenterna i sin samtid. I sina memoarer, *Leva om sitt liv*, skildrar hon i den tredje delen – vars undertitel *Trettioalet – kastvindarnas tid* (1979) väl fångar decenniets ambivalens – sitt begynnande författarskap och inte minst kritikernas många gånger hårda domar. När Lyttkens efter 40 år läser om sina första romaner konstaterar hon att de ”var värda de goda recensioner de fick och blev verkligt orättvist behandlade av mina vedersakare”. (Lyttkens 1979, s. 86) Den negativa bedömningen förklarar hon med att hon varken var akademiker eller proletärförfattare och att hon därför inte passade in i någon given fälla.

I memoarerna är det framför allt Vera von Kraemer i *Socialdemokraten*, Elin Brandell i *Dagens Nyheter* och Märta Lindqvist (signaturen Quelqu'une) i *Svenska Dagbladet* som Lyttkens utser till sina värsta kritiker. Vid flera tillfällen återkommer hon till den sistnämnda, vars recension av *Synkoper*, drabbade henne likt "ett dråpslag", då den både var "ironiskt överlägsen och elakt kritisk". (Lyttkens 1979, s. 34) Om *Flykten från vardagen* skriver Lyttkens att Lindqvist, tillsammans med Brandell och von Kraemer, levererade "tre praktprov på utskällning. (Lyttkens 1979, s. 84) Av dessa tre damers angrepp kan man dra åtskilliga slutsatser, skriver hon: "antingen hade de mord i blicken eller också förstod de inte att 'Flykten från vardagen' allt igenom är ett fränt angrepp på det Brandell kallar ett 'anstucket överklassliv'. Ämnet var tydligen alltför ömtåligt, ja alltför mastigt för att pryda 1800-talstanter skulle kunna smälta det." (Lyttkens 1979, s. 85) När det gäller Lindqvist försöker Lyttkens på bästa sätt att diskvalificera henne som kritiker. Dels kallar hon henne kåsös, en beteckning som hade att göra med att Lindqvist vid sidan av kritikerverksamheten även skrev kåserier i *Svenska Dagbladet*. Dels beskriver hon henne som "hysteriskt uppjagad [...] i sitt gudliga pryderi". (Lyttkens 1979, s. 55)

Oavsett vilka de bakomliggande orsakerna var till de kvinnliga kritikernas hårda domar, så måste man dock ge Lyttkens rätt i att de bedömde hennes romaner betydligt strängare än de manliga. Deras kritik var också mer ensidigt inriktad på de litterära bristerna. Även om dessa invändningar också förekom i de manliga kritikernas recensioner, behandlade dessa i högre utsträckning romanernas ideologiska eller moraliska frågeställningar. Antingen ironiserade de över de lösningar som Lyttkens presenterade eller så prisade de henne för att hon gav uttryck för en traditionell kvinnouppfattning eller för att hon inte skuldbelade mannen.

Lyttkens memoarer vittnar också om svårigheterna att förhålla sig till kritikernas motsägelsefulla budskap: "Arna författare både på den tiden och fortfarande! I en tidning blir man höjd till skyarna, i en annan näst intill ärekränt." (Lyttkens 1979, s. 85) Men memoarerna låter oss också förstå att just den kvinnliga kritikerkårens bristande entusiasm var en källa till besvikelse: "Berömmet flödade, men några invändningar kom också på pränt, först och främst av kvinnor, just dem jag skrev för – yrkeskvinnor med andra ord". (Lyttkens 1979, s. 203) Trots att Lyttkens skrev om och för kvinnorna, fick hon alltså inte den uppskattning hon hade hoppats på.

Även om Lyttkens försvarar sig och försöker ta udden av kritiken genom att kalla de kvinnliga recensenterna för hysteriska eller pryda är det inte utan bitterhet hon skriver: ”Taggarna sitter kvar i årtionde efter årtionde.” (Lyttkens 1979, s. 85) Bakom den försvarsinställda fasad lyser alltså besvikelsen igenom. För Lyttkens framstod trettioalet inte bara som ”kastvindarnas tid” utan som också ett decennium som hon fortfarande efter nära 40 år kom att betrakta med kluvna känslor.

Referenser

- Fjelkestam, Kristina (2002) *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer. Modernitetens litterära gestalter i mellankrigstidens Sverige*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Jonsson, Bibi (2001) *I den värld vi drömmer om. Utopin i Elin Wägners trettioaletsromaner*. Löderup: Werstam Media.
- Lindholm Margareta (1992) *Elin Wägner och Alva Myrdal. En dialog om kvinnorna och samhälle*. Stockholm: Anamma förlag.
- Lyttkens, Alice (1934) *...kommer inte till middagen*. Stockholm: Bonniers.
- Lyttkens, Alice (1932) *Synkoper*. Stockholm: Bonniers.
- Lyttkens, Alice (1933) *Flykten från vardagen*. Stockholm: Bonniers.
- Lyttkens, Alice (1979) *Leva om sitt liv. Trettioalet – kastvindarnas tid*. Stockholm: Bonniers.
- Waren Carina (1984) ”Emanciperade romaner. Om Alice Lyttkens författarskap”, *Kvinnornas litteraturhistoria, 2, 1900-talet*. Stockholm: Författarförlaget.

Recensioner:

- [Ahlgren, Stig] S.Ah. (1934-10-31) *Sydsvenska Dagbladet*.
Arbetet (1932-06-23) osignerad anmälan.
- Beyer, Nils (1934-10-13) *Socialdemokraten*.
- Björklund, Ingeborg (1932-09-24) *Folkets Dagblad*.
- [Brandell, Elin] E.B. (1933-11-05) *Dagens Nyheter*.
- [Jansson, Ture] T.J. (1932-05-17) *Aftonbladet*.
- Edfelt, Johannes (1933:9) *Ord och Bild*.
- Edfelt, Johannes (1933-11-16) *Morgontidningen*.
- Erdmann, Nils (1933-10-15) *Nya Dagligt Allehanda*.
- Erdmann, Nils (1934-10-28) *Nya dagligt Allehanda*.
- [Grip, Elias] E. G. (1934-10-27) *Norrköpings Tidningar*.
- [Kræmer, Vera von] (1933-11-13) *Socialdemokraten*.
- [Lindqvist, Märta] Quelq'üne (1932-04-24) *Svenska Dagbladet*.
- [Lindqvist, Märta] Quelq'üne (1933-10-25) *Svenska Dagbladet*.
- [Lindqvist, Märta] Quelq'üne (1934-12-17) *Svenska Dagbladet*.
- [Severin, Ingrid] Kid (1933-10-04) *Aftonbladet*.

[Söderhjelm, Henning] H. S-m. (1932-05-03) *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*.
[Warburg, Karl] K.W. (1932-04-28) *Nya Dagligt Allehanda*.

Summary

Alice Lyttkens and the divided 1930s

This article examines Alice Lyttkens' literary contribution to the animated debates concerning women's position in family and society that took place in the 1930s. The first part of the study is centred on Lyttken's first three novels, which present different solutions to the contemporary woman's difficult choices between marriage, sexuality, motherhood, and career. In *Synkoper* (1932), marriage is regarded as the safe space where both motherhood and sexuality have their given places. In *Flykten från vardagen* (1933), motherhood is realised outside marriage, and in *... kommer inte till middagen* (1934), the protagonist renounces motherhood as well as marriage in order to invest in her work as a medical scientist. The second part of the article focuses on reviews, and shows that her novels were both praised and criticised at their time of publication. Reviewer's opinions also differed according to gender. The female critics judged her with great severity and were mainly occupied with Lyttkens' literary shortcomings. The male critics on the other hand were more concerned with her ideological or moral standpoints, and received her novels with either irony or appreciation.

Parental and Sexual Identities in Michael Cunningham's *A Home at the End of the World*

“Politics do not inhere in the term family per se, but in its deployment in particular contexts.” (Kath Weston)

“[t]he concepts of heterosexuality and parenthood are so inextricably intertwined in our culture that the suggestion of gay fatherhood appears alien, unnatural, even impossible.” (Gerald Mallon)

Michael Cunningham has observed in an interview that he perceives all his novels as marked by the “spectre of the queer, extended, post-nuclear family” (Coffey 1998, 54). His breakthrough novel *A Home at the End of the World* is no exception to this rule.¹ The novel addresses the possibilities for creating forms of family life and parenthood that diverge from the nuclear heterosexual norm shaped by the American family ideal of the 1950s and 60s. It spans three decades and uses the narrative voices of male and female protagonists of two generations and different sexual orientations.

Cunningham weaves his text together by using four protagonists as narrators of their own sections in the book. In contemporary American fiction it is not uncommon to structure a novel around the narrative voices of members of a nuclear family.² However, here the narrative voices are those of a mother, her biological son, her almost-adopted son who is also her son's lover, and the roommate and lover respectively of the two young men, who is also the mother of their joint child. Hence, the narrative structure and choice of

---

¹ Besides his breakthrough novel, Cunningham has produced four novels to date: the largely forgotten debut *Golden States* (1988), *Flesh and Blood* (1995), *The Hours* (1999), and *Specimen Days* (2005).

² For fictions that employ this narrative strategy, see e. g. Jonathan Franzen's *The Corrections* (2002), Jayne Anne Phillips' *Machine Dreams* (1984) and Cunningham's *Flesh and Blood* (1995).

narrative voices emphasize the novel's thematic focus on the non-nuclear family.

The protagonists are Jonathan and Bobby who are childhood friends in Cleveland Ohio, Jonathan's mother Alice, and Clare, Jonathan's and eventually also Bobby's roommate in New York City. As these characters define and reinvent themselves and each other as parental figures, Cunningham's novel stresses the complexities of negotiating parental and sexual identities. In the following analysis I will explore representations of parenthood, focusing especially on how white fatherhood figures in the context of what is sometimes termed "alternative" families, and particularly on the ways that paternal identity intersects with sexual identity and gender.³

Masculinity and Fatherhood

During the past few decades historians and social scientists have analysed shifts and continuities in meanings of white American fatherhood, critical work that in itself has contributed to defining fatherhood as a socially constructed position. Robert Griswold argues that until the 1980s, supporting a family was a central component of mature manhood, whereas in the late twentieth century American fatherhood has lost its centrality, and furthermore is marked by diversity as well as confusion (Griswold 1993).⁴ However, development has also been framed in more positive terms in discourses on the "new" father. Deborah Lupton and Lesley Barclay note that fatherhood around

---

³ This article is an expanded version of a paper presented at the Nordic Association for American Studies conference in Växjö in May 2005. It is also part of a larger project on representations of white fatherhood in American texts in the 1980s and 90s. Importantly, fatherhood is a site where masculinity intersects with family and domesticity. Therefore, investigating fatherhood necessarily also entails an investigation of masculinity as constructed within domestic space(s). The overarching suggestion I want to make with this study is threefold: first, that fiction in the late twentieth century is written into the ongoing broad cultural debate on changing family patterns in the United States; second, that looking at male protagonists as linked to, rather than dichotomous to, domesticity, will produce new readings and hence new understandings of how masculinity is constructed in fictional narrative, and third, that fatherhood in fiction is constructed in tension with the American "family ideal."

⁴ Griswold suggests that the "naturalness" of fatherhood is disappearing in modernity and the "the most significant change in the reorganization of men's lives is not their flight [from responsibility] but their confusion" (242). Notably, Griswold's perspective runs counter to the claims made by Michael Kimmel in his "sociological history of masculinity" *Manhood in America* (1996), where escapism and individualism are said to have ruled masculinity in the past few hundred decades.

the turn of the 21st century is “commonly portrayed as a major opportunity for modern men to express their nurturing feelings in ways that their own fathers supposedly did not . . . this is the archetype of the ‘new’ father” (Lupton and Barclay 1997, 1). The new father, then, stands against the traditional, “old” father, marked by detachment and absence, a figure linked to the American family ideal.

Margaret Andersen helpfully delineates the American family ideal as made up of three sets of criteria: first, the family is placed exclusively in the private sphere, second, family is a site for harmonious and companionate interaction and nurture, and third, the family is nuclear and heterosexual, and follows a prescribed sexual division of labor. Importantly, the family ideal “not only departs considerably from the actual realities of contemporary families, but it also distorts family experiences of the past” (Andersen 1991, 239). The ideal has tremendous impact upon thinking about family life. For both Griswold and Lupton and Barclay, “new” fatherhood is constituted within the framework of the white heterosexual family. As Gerald Mallon points out, “the concepts of heterosexuality and parenthood are so inextricably intertwined in our culture that the suggestion of gay fatherhood appears alien, unnatural, even impossible” (Mallon 2004, 1). Therefore, one of the most visible and significant challenges to the nuclear heterosexual family norm has come from gay families.

Gay and lesbian parenthood – which emerged as a possibility in the 1980s and 90s – is debated today as it has been for the past few decades.⁵ However, as Jillian Sandell has observed, the media debate on gay families is very limited, since “crucial issues about what exactly constitutes a family remain unasked” (Sandell 1994, 4). She argues further that

Queer people are by no means the first to create different kinds of families and to deconstruct patterns of kinship to create communities . . . In fact, 80% of the population [in the United States] does not live in a nuclear family. Just as “alternative” queer families rarely enter into the “family media debate,” so too the extended families within non-white and non-middle-class communities remain hidden. This is clearly an

---

⁵ Gerald Mallon argues that in the 1980s, gay fatherhood emerged as a socially accepted possibility in the United States because of the gains of feminist and gay activism, changing social attitudes, and increased visibility of gay men, but also due to a shortage in foster families (Mallon 2004).

ideological move to sustain the myth of the American family. (Sandell 1994, 6)

At least since the 1980s, historians and cultural critics have emphasized the diversity that exists (and has existed) within American families. Nevertheless, as Betty Farrell points out, the mere fact that family structures other than the nuclear are conventionally termed "alternative" or "experimental" demonstrates the power that the ideal still has to shape thinking about what constitutes a "normal" family (Farrell 1999, 6).

The continued impact of the ideal on thinking about family life is also crucial for the construction of fictional texts. While the ideal has been shown to "lag behind" social developments (Andersen 1991, Hawes and Nybakken 1991, Sandell 1994, Collier 1995, Farrell 1999), there is also evidence that some fictional genres, notably television and film, demonstrate a similar "cultural lag" in terms of their representations of family and parenthood. White nuclear families are clearly overrepresented in family sitcoms in the US (Cantor 1991), and several films in the past few decades seem to make it their urgent business to uphold the sanctity of the white middle-class nuclear family (Levy 1991). Thus, by focusing on the boundaries of family and parenthood, contemporary American fictional texts can be seen as writing themselves into broad cultural debates as well as into – or against – cultural and literary conventions.

Dichotomizing Nuclear Motherhood and Fatherhood

A Home at the End of the World begins within the context of the nuclear family of the 1960s and ends within that of non-nuclear, or, to use Cunningham's own phrase, post-nuclear families in the 1980s and 90s.⁶ While the "post" in post-nuclear perhaps suggests radical change, I argue that the radical potential of this "new" family – and hence of this new context for fathering – is seriously undermined by the plot development as well as by characterization in the novel.

The central characters are Jonathan, who is a homosexual and Bobby, who is bisexual or possibly asexual.⁷ Cunningham establishes the positions of both

---

⁶ In fact, the plot stretches into the future, for while the novel was published in 1990, the ending is set approximately in 1992.

⁷ Their narratives, nine each, constitute 18 out of the 28 chapters in the novel.

characters within their birth families in the first section of the book. Most of Jonathan's narrative of his childhood focuses on how he and his mother are "alone together" while the father is at work. While the father comes home smelling of outside, the mother seems to confine herself and her son to the home. Jonathan believes that they are "practicing" for a time when the father will no longer be with them (15), and when the father leaves home, his perceived detachment is stressed further since he only "kisses the air in [their] vicinity" (16).

Interestingly, a passage where Jonathan at age 5 finds his father in the bedroom also foregrounds the "disappearing quality," or instability of fatherhood:

[My father] lifted his head and looked at me as if he didn't recognize me; as if we had met once, long ago, and now he was trying to summon up my name. His face nearly stopped my heart. For a moment it seemed he had left us after all; his fatherly aspect had withdrawn and in its place was only a man, big as a car but blank and unscrupled as an infant, capable of anything. (17)

From this point onward the father's gradual disappearance is stressed.

Maternal presence and paternal absence, and the father's relative lack of emotional strength compared to that of the mother, are prevalent in Jonathan's perception of his early childhood.⁸ In a central passage, Jonathan feels smothered by his mother and cut off from his father. Jonathan tentatively touches his father's arm while both parents kneel by Jonathan and hold him while grieving the loss of a baby.

I glanced at my mother . . . when she felt my eyes on her she managed, in a strong-limbed, somnambulistic fashion, to draw me to her breast. Her embrace caught me off guard, and I lost my hold on my father's forearm. As my mother crushed my face into the folds of her coat I lost track of

---

⁸ There is also an interesting linguistic dimension to definitions of parenthood in terms of practice. While "mother" and "father" only exist as nouns in my native language Swedish, in English they function as both nouns and verbs. According to the *Webster Dictionary*, the verb "mother" denotes "to give birth; to produce; to care for, cherish, or protect *in manner of a mother*." The verb "father," meanwhile, denotes "to beget; to be founder, creator, or author of; to produce by education or training; to place responsibility for origin or cause of; to care for *as a father might*" (emphases added). The boundaries of mothering and fathering are thus linguistically defined in very specific ways that also seem to play into the representation of parenthood in Cunningham's novel.

my father entirely . . . I resisted a moment, tried to return to my father, but she was too strong. I disappeared. I left my father, and gave myself over to my mother's more ravenous sorrow. (15)

In Jonathan's childhood memory, then, the mother crushes and catches off guard, while the father has no hold on the child. In other words, parenting is envisioned as a struggle where there is a winner, and the prize is the child, himself; indeed, love itself is narrated/remembered in competitive terms.

Most importantly, Cunningham's novel underscores the doubleness inherent in the father figure of the American family ideal. Jonathan's father Ned is the typical father of the family ideal. He is both present – he is after all the “head” of the family – yet at the same time absent, for as breadwinner he spends most of his time at a remove from the domestic space. Ned's own view of parenthood also builds upon an idea of father absence, as when he comments upon the death of Bobby's mother: “My God, the kid's an orphan!” (61), thereby suggesting that the mother is a parent, while the still alive father of Bobby is not.⁹ In dichotomizing Alice and Ned/Mom and Dad, Cunningham seemingly reinforces the gender division at the heart of the traditional family ideal, while also critiquing its effects on men's possibilities to participate and find meaning in family life during the 1960s.

In a thought-provoking exploration of the significance of the culturally constructed division between motherhood and fatherhood, Thomas Laqueur states that the historical valuation of fatherhood over motherhood in western culture is linked to the valuation of mind over body. Laqueur argues that “the incorporeal quality of fatherhood has been the foundation of patriarchy's ideological edifice since the Greeks” and that “precisely because the mother's claim was ‘only’ corporeal, because it was a matter of ‘fact’ it was valued less (Laqueur 1990, 518). Only with feminist theory has motherhood gained status because it is more “real” than fatherhood, claims Laqueur.

Cunningham's dichotomization of fathers and mothers in the nuclear family also foregrounds the “facticity” of motherhood and the relativity or “idea” of fatherhood in ways that build upon feminism's revaluation of motherhood. In

---

⁹ Significantly, in a review article of *A Home at the End of the World* in *Current Biography Yearbook*, this sentiment is echoed by the reviewer who states that “Bobby comes from a terrible family situation – his mother has committed suicide” (158). The violent accidental death of Bobby's brother that precedes the mother's suicide, and his father's alcoholism and passivity do not merit this critic's attention, whereas the mother's death stands for the ultimate tragedy.

the novel, motherhood gains voice and textual space while fatherhood does not, motherhood becomes a reality, fatherhood an absence, a mystery.¹⁰ Privileging motherhood over fatherhood is not unproblematical however, for absence of paternal authority creates anxiety for the characters, one result of which is a struggle over the viability of alternatives.

Resisting the Norm: Post-Nuclear Parenting

The nuclear relationality of mother and father that Cunningham employs in the characterization of Alice and Ned Glover also has parallels in Jonathan's adult relationship with Clare, his roommate in New York City in the mid-1980s. Unlike Alice and Ned, however, Jonathan and Clare's relationship is non-sexual; he is openly homosexual, she openly heterosexual.¹¹

Jonathan remarks that "[w]hen we grew depressed we talked about having a baby together" (110). While on the planning stage, the baby seems to exist for Jonathan and Clare as a friendship project, a kind of relief from the pressures of their everyday lives, and Jonathan sees their relationship as relatively balanced and equal. However, his understanding of their relationship is undermined by the ways in which the two characters figure in each other's narratives. Whereas in Jonathan's narrative, Clare is mentioned in the very first sentence, Clare's entire first chapter focuses on herself, her parents' marriage, and Bobby; there is no mention of Jonathan. She also speaks of her "biological clock," and of her present "unfastened condition" (142) and later states that she has been thinking of having a baby since the age of 12. Clearly, while Jonathan's paternal project is firmly linked to Clare, her maternal project is her own. Jonathan and Clare's sexual incompatibility delays the realization of their project, an obstacle that is resolved by the introduction of a

---

¹⁰ While Jonathan explicitly states that he wants to tell a story of his father, whom he adored as a child, he comes to tell a story where the father is absent. Also, Cunningham moderates Jonathan's perception of the father considerably by adding the mother Alice's perspective on Ned, the father.

¹¹ I use these categories while aware that it goes against the grain of Cunningham's professed mode of thought. He has stated in an interview with James Schiff on *The Hours* that he "tried to learn from [Virginia Woolf] and replicate in [his] own work the notion that human sexuality is titanicly complicated, enormously idiosyncratic. No one person's sexuality in any real way resembles somebody else's, and the terms 'gay,' 'straight,' or 'bisexual' are so inexact and crude as to be virtually meaningless" (Schiff 2003, 126). It seems however, that in *A Home at the End of the World* Cunningham does separate out and define the three sexualities of the adult members of the post-nuclear family in significantly distinctive ways.

third family member: Bobby, whose presence makes parenthood a possibility for all three. However, while Bobby's presence clarifies certain parental possibilities, it also confuses the boundaries between the characters and the positions they claim within the household.

Perhaps partly to create a pocket of "family order", the three friends invent a game. They call themselves the Hendersons, a family made up of Mom, Junior, and Uncle Jonny. Bobby outlines the enactment of this family constellation in his narrative:

When we went out together, the three of us, we called it "a night with the Hendersons." Clare came to be known as Mom. I [Bobby] was known as Junior, and Jonathan was Uncle Jonny. The story took on details over time. Mom was the boss. She wanted us to mind our manners and sit up straight, she clicked her tongue if one of us swore. Junior was a well-intentioned, shadowy presence, a dim-witted Boy Scout type who could be talked into anything. Uncle Jonny was the bad influence. He had to be watched. "Junior" Clare would say, "don't sit too close to your Uncle Jonny. And he doesn't need to go into the bathroom with you, you're big enough to manage just fine on your own". (156)

According to Bobby, just Mom and Junior is not enough to make the Hendersons an interesting staging of family. "Without Uncle Jonny, the Hendersons didn't work. Without our bad uncle we were just too simple – just bossy Mom and the boy who always obeyed." (156)¹² Significantly, while Mom is present in the "Henderson mode," what is needed to complete the family is not a father figure but an uncle, a less fixed figure who floats somewhere in between generations.

While the Hendersons is obviously ironic play enacted partly as an escape from ordinary life, it is vital that only in the ironic mode can the triad "come out" as a family in public space. In this re-invented family, tension is prevalent both in terms of anxiety concerning missing norms, but also in terms of confusion of identities and relationships. Increasingly, constructing "new" family takes on serious complications, particularly when Cunningham envisions close encounters between sexual and parental identities.

---

¹² The formulation about bossy Mom and obedient Junior uncannily mirrors Jonathan's adult perception of his childhood relationship with Alice.

Upon his arrival, Clare signals ambivalence regarding Bobby; on the one hand claiming minor desire for him, on the other a lack of sexual interest in him. She also thinks of them in different familial positions that usually prohibit sex, like brother and sister, mother and child. However, such positions are soon to be jarred. Although seduction may seem an old-fashioned phrase, it is apposite for Cunningham's representation of Bobby's heterosexual initiation. When Clare kisses him she feels concerned rather than passionate and whispers reassuringly that he is a "sweetheart" who is doing "wonderfully" (170). Surprised at her own words, the motherly and reassuring phrases offer themselves almost automatically to her. After ejaculating, Bobby cries – like a baby, thinks Clare – before falling asleep in her bed.

The passage is uncomfortable for its mixing of sexual with parental/sibling relationships. It is also evident that Clare engages sexually with Bobby as a "solution" to her desire to have a child. However, in the process she positions him as well as herself in such a manner as to displace him from the role of adult and potential father, to that of brother/junior/baby. Thereby she formulates their internal power relations, based on gender as well as age difference, as highly unequal. Also, while sex is clearly linked to procreation for Clare, there is no signal of such a link for Bobby, to whom sex is an act of friendship and love.

Jonathan feels rejected upon finding out about Bobby and Clare's relationship, and disappears for about one year. Bobby meanwhile lives with Clare, and for him this is a period of utter gloom. His disillusionment with their heteronormal situation clearly signals the inadequacy that life as a conventional couple/family holds for him: "No one but Clare and me was ever coming home. We had no one to gossip about or worry over, except one another. I thought of my own parents. I thought of Alice and Ned. This was love between a man and a woman" (116). To Bobby, a family must be peopled otherwise, and contain as many loved ones as possible, to function as sustenance and support.

Indeed, while Clare and Jonathan are represented as caught within their respective hetero and homo boundaries, and as understanding parenthood as closely linked to possession, Bobby takes a very different stance. While Bobby fathers a child with Clare in the most biological sense of the word, this is not touched upon in his own narrative. He never expresses any explicit wish to father a child, but seems driven by another desire, namely that of building a home and a family, a concept that for him can exist independently of children.

The only time Bobby comments on the coming baby is when Clare breaks the news to both him and Jonathan, who has returned home. Bobby's immediate reaction is surprise: "[w]e're having a kid? . . . You and me?" He then quickly shifts modes in the assertive and inclusive claim that follows: "[w]e can have it. We can all three have it" (254).

Arguably then, Bobby – a character whose sexual identity seems to be shifting and unstable – is the site of Cunningham's utopian vision in the novel; he represents a notion of family that transgresses conventional boundaries and is ever more inclusive, sexuality dislodged from procreation and possessiveness, and home as a place that is collectively constructed and maintained. Also, once the baby is born the family moves to Woodstock, a utopian setting which for Bobby is linked to the idea of a "new nation."¹³ Significantly, however, Bobby is also "Junior" in Cunningham's plot as he is in "the Hendersons," a figure who is typically not taken seriously by the others.

Jonathan, who has a strong and outspoken desire to be a father initially feels bitter about being displaced from that position by Bobby.¹⁴ He is caught in an incongruous nostalgia for the nuclear family, yet when the baby Rebecca has arrived, he has a conversation with his mother Alice, during which he ostensibly argues for a very unorthodox definition of family. He lies to Alice about the parentage of the baby, claiming that both he and Bobby have had sex with Clare, and that they do not know who is the father. However, again ambivalence surfaces. It is significant not only that Jonathan lies, but also that he resorts to biological paternity to legitimize his own parental status. Also, whereas the implications of the claim of his and Bobby's joint fatherhood is a non-nuclear family of three adults and a child, he secretly wishes that Clare leave Bobby and himself to parent alone, which would imply a repopulation of the nuclear family which may be read as either very radical, or very reactionary.

---

¹³ Hence, "new fatherhood" is enacted in a utopian setting. In Woodstock, multiple transgressions of boundaries occur, for domestic and public spheres are woven together rather than separated as Jonathan and Bobby move between parenting in the dilapidated farm house they inhabit with Clare and their new business in the small community, the Home Café.

¹⁴ Marked above all by disappointment, his narrative seems to cohere with the kinds of male attitude defined by Susan Faludi in her (problematical) study *Stiffed* (1999) in which the 1960s' generation of American men are depicted as victims of a social development that denies them the improved living conditions their parents experienced. For a critique of Faludi, see e. g. Judith Gardiner 2002.

Alice becomes a spokesperson for cultural conventions defined by the family ideal that limits familial possibilities, and that she herself has suffered under (but finally has been liberated from by the death of her husband Ned). Her rejection of Jonathan's "alternative" is paradoxical since she herself has – albeit secretly – resisted the nuclear heteronormative family pattern. Through the way he positions his characters and their respective stances in the conflict over the possibilities of parenthood Cunningham clearly signals the complexity of the issue. Indeed, complications continue to multiply, for Jonathan's supposed rebellion against the nuclear family symbolized by his mother, is also in severe conflict with his strongly felt envy for Bobby and Clare, whose relationship is culturally sanctioned as the most legitimate form for family and parenthood.

In Jonathan's own narrative, Cunningham devotes some space to establishing his emotional and physical involvement as father of Rebecca, thereby serving as an illustration of the "heightened emotional dimensions of fatherhood" that Lupton and Barclay find typical of popular accounts of contemporary fatherhood (Lupton and Barclay 1997, 6).¹⁵ Meanwhile, however, Clare thinks of Jonathan as "comically paternal" in his interactions with Rebecca (281). Her own sense of parental entitlement is signalled not only by her repeated references to the child as "my baby," by which she excludes both Jonathan and Bobby from parental potential and responsibility, but also by her insistent references to the two men as "the boys," by which she exaggerates the (10 year) age difference between them and herself, while simultaneously distorting her familial relationship to them.

Clare finally chooses to leave, and takes the baby girl with her. Her insistence that she is "not this unusual" (255) suggests her discomfort with the "alternative" family she inhabits. At this point another man has entered the household: Jonathan's former lover Eric, who is dying of AIDS. Clare decides to leave before, as she thinks, memory of the fathers, their "decline and eventual disappearance" (322) will begin to form in the child's mind. However, this professed concern barely covers her anger at Jonathan and Bobby for embracing rather than rejecting their current "unusualness." She thereby

---

¹⁵ Jonathan is a fictional figure that coheres with Lupton and Barclay's description of the "new father" archetype, but since they focus only on heterosexual fathers, he also diverges from their framework for thinking about fatherhood.

continues the female heterosexual work of excluding fathers from parenthood that is also central in Jonathan's memories of his nuclear family past.

New Fathers, Old Patterns? Or: "Families We Choose" and Paternal Possibilities

While the fathers of the older generation are not given voice as narrators in the novel, Jonathan and Bobby represent the new generation of fathers, who in various ways formulate their paternal and familial projects differently from their own parents.

Finally however, the "new" father becomes a tragic figure in Cunningham's text, not leaving, but left behind by the mother and child, and the element of tragedy is strongly linked to sexual identity. Cunningham's novel suggests that parenthood must be thought in different terms in the non-straight, extended, or post-nuclear family, but that those terms have yet to be invented. Although the 1980s was a time in the United States when gay parenthood gained legitimacy, as Gerald Mallon observes this possibility was not general knowledge even in the gay community at the time (Mallon 2004). Indeed, the very meaning of "gay family" is complicated and contested. At one end of the spectrum of opinion is Guy Hocquenghem, who has suggested that instead of family ties, gay people elaborate friendship ties, since kinship ties is a mark of assimilation (Weston 1997, 122). A more radical formulation of this position is that "[t]he homosexual represents the most clear-cut rejection of the nuclear family that exists" (Dennis Altman, qtd. in Weston 1997, 122). However, while Cunningham's novel certainly contains a critique of the normativity of nuclear parenthood, it also contains a less radical stance; after all the text envisions non-heterosexual characters both as longing to transgress all normative boundaries, but also as nostalgic for a nuclear, albeit repopulated, relationship as a basis for parenthood.

While the novel refutes the validity of the nuclear family, it also expresses tremendous anxiety about what happens when the nuclear family collapses, and the outcome – a post-nuclear family that ultimately excludes reproduction and multigenerational kinship bonds – is not optimistic.

Furthermore, while the AIDS pandemic partly structures the plot development, it is also clear that Cunningham presents the entitlement of heterosexual biological mothers as posing a major obstacle for rethinking family and parenthood. Alice and Clare both take motherhood for granted, whereas

fathers do not see their parental role as clearly. The pain caused by the lack of access to parenthood is particularly evident in the younger generation of fathers, embodied by Jonathan and Bobby. Here, the novel echoes the conventions of “species difference” that Kath Weston has observed is typical for discourses on gay families (Weston 1997). Our culture, argues Weston, places gay people “outside the domain of kinship,” since it “dissociates gay men and lesbians from family by defining them as non-procreative beings” (Weston 1997, 128).

The struggle for legitimacy and the gendered (lack of) entitlement of parents that Cunningham envisions is his novel thus brings us back to the debate over meanings of parenthood as these have been defined in gender studies in recent years. In a response to the previously mentioned article by Laqueur on the historical valuation of fatherhood and motherhood, Sarah Ruddick points out that the benefit of a “labor theory of parenting [rather than Laqueur’s focus on parental identity] loosens the [‘essentialist’] conceptual connections between birthing and the very different work of child tending and thus provides a place of entrance for men and ‘adoptive’ parents . . . a labor theory of parenting is gender inclusive” (Ruddick 1990, 182). Defining “fathering” in terms of economic support but also of ownership and entitlement, Ruddick prefers to refer to caring work as “mothering.”

I speak of “mothering” rather than “parenting” as the work in which child-tending men and women engage. This terminology acknowledges the “fact” that mothering has been – and still is – primarily the responsibility of women and that history has consequences. Also, by the slight if passing frisson of referring to men as mothers I hope to jar a listener into reflecting upon the distinctive rights and privileges of “fathers” and upon the heterosexist knot in which our ideas of mothering are tied. (Ruddick 1990, 185-186)

Even though the divisions and definitions proposed by Laqueur and Ruddick are historically grounded, their reasoning results in a problematical locking in of parental practices in gendered terms. Interestingly, Cunningham’s representation of familial relationships centers on a fluidity of positions and responsibilities in ways that sometimes break gendered boundaries. Jonathan for example says that “[m]otherhood is hard on all of us. I know it’s hard on me” (267). This is an inclusiveness however that the novel suggests at times but ultimately cannot sustain.

The perhaps most important theorization of non-conventional families in recent gender studies is that of Kath Weston, whose *Families We Choose* offers crucial insights on family ideologies and familial practices.¹⁶ Weston argues that “[b]y substituting images of creation and selection for the logic of reproduction and succession, discourse of gay families can – and does – remind people of their power to alter the circumstances into which they are born (126). She continues:

A discourse on gay families that encompasses nonerotic as well as erotic ties invites heterosexuals to abandon the standpoint of the voyeur in favour of searching for areas of shared experience that join the straight self to the lesbian or gay other . . . As a cultural category now linked to gay identity, kinship opens up new possibilities for relating gay to straight that shift discussion away from the tired rhetoric of sameness and difference . . . When lesbians and gay men can present themselves as fully social persons capable of laying claims to families, their distinctive sexual identities need no longer sharply segregate them as members of a species unto themselves. (Weston 1997, 127-129)¹⁷

A Home at the End of the World centers on the complicated interconnectedness of sexual and parental identities in ways that suggest the continued force of the family ideal. While the novel was written into ongoing debates in the 1980s and 90s over shifting family values and family formations, especially gay adoption and surrogate parenting, and seems to stake a claim for the non-nuclear and non-heteronormative family, or to use Weston’s term, “families we choose,” the problems of overcoming these normative forces are represented as rather overwhelming. However, what the novel nevertheless accomplishes is an opening up of complex and crucial issues concerning the gendering and “sexing” of parental legitimacy, entitlement, and possibility.

---

¹⁶ Kath Weston, *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship*, 1991, reissued with a new preface by Weston in 1997.

¹⁷ Following Weston, Jillian Sandell argues that “[b]y emphasizing the social aspects of queer identities, there is a greater potential for gays and lesbians to make alliances with, and draw attention to, the large number of people living in non-traditional family groupings. This would mean building upon a sense of queer community that is not only based on sexual identities, but on social ties, thus facilitating connections with other communities” (Sandell 1994, 6).

Works Consulted

- Anderson Margaret (1991) "Feminism and the American Family Ideal." *Journal of Comparative Family Studies*. Vol XXII: 2 (Summer 1991): 235-246.
- Cunningham, Michael (1990) *A Home at the End of the World*. New York: Farrar, Straus, Giroux.
- Cantor, Muriel (1991) "The American Family on Television: From Molly Goldberg to Bill Cosby." *Journal of Comparative Family Studies*. Vol XXII: 2 (Summer 1991): 205-216.
- Coffey, Michael (1998) "Michael Cunningham: New family Outings." *Publishers Weekly* vol. 245 no. 44: 53-55.
- Collier, Richard (1995) *Masculinity, Law and the Family*. New York: Routledge.
- Faludi, Susan (1999) *Stiffed: The Betrayal of the Modern Man*. London: Chatto and Windus.
- Farrell, Betty (1999) *Family: The Making of an Idea, an Institution, and a Controversy in American Culture*. Oxford: Westview.
- Gardiner, Judith Kegan (2002) *Masculinity Studies and Feminist Theory: New Directions*. New York: Columbia UP.
- Griswold, Robert (1993) *Fatherhood in America: A History*. New York: Basic.
- Hawes, Joseph M and Elisabeth Nybakken, Eds. (1991) *American Families: A Research Guide and Historical Handbook*. New York: Greenwood.
- Mallon, Gerald P (2004) *Gay Men Choosing Parenthood*. New York: Columbia UP.
- Kimmel, Michael (1996) *Manhood in America: A Cultural History*. New York: Free Press.
- Laqueur, Thomas (1990) "The Facts of Fatherhood." *Conflicts in Feminism*, Marianne Hirsch and Evelyn Fox Keller, Eds., New York: Routledge, 205-221.
- Levy, Emanuel (1991) "The American Dream of Family in Film: From Decline to Comeback." *Journal of Comparative Family Studies*. Vol XXII: 2 (Summer 1991): 187-204.
- Lupton, Deborah and Lesley Barclay (1997) *Constructing Fatherhood: Discourses and Experiences*. London: Sage.
- Ruddick, Sarah (1990) "Thinking About Fathers" *Conflicts in Feminism*, Marianne Hirsch and Evelyn Fox Keller, Eds., New York: Routledge, 222-233.
- Sandell, Jillian (1994) "The Cultural Necessity of Queer families" *Bad Subjects* 12/March 1994 (<http://bad.eserver.org/issues/1994/12/sandell.html>).
- Schiff, James (2003) "An Interview with Michael Cunningham." *Missouri Review* vol. 26 no. 2: 111-127.
- Weston, Kath (1997) *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship*. New York: Columbia UP.

Summary

Parental and Sexual Identities in Michael Cunningham's *A Home at the End of the World*

During the past few decades historians and social scientists have analysed shifts and continuities in meanings of white American fatherhood, critical work that in itself has contributed to defining fatherhood as a socially constructed position. Deborah Lupton and Lesley Barclay note that fatherhood around the turn of the 21st century is “commonly portrayed as a major opportunity for modern men to express their nurturing feelings in ways that their own fathers supposedly did not . . . this is the archetype of the ‘new’ father” (Lupton and Barclay 1997, 1). The new father, then, stands against the traditional, “old” father, marked by detachment and absence, a figure linked to the American family ideal. In this study, I read Michael Cunningham’s novel *A Home at the End of the World* in relation to fatherhood debates of the late 20th century. The novel’s central character is Jonathan, a gay man and an example of a “new father” figure. The analysis focuses especially on how white fatherhood figures in the context of what is sometimes termed “alternative” families – that is, non-nuclear families – and particularly on the ways that paternal identity intersects with sexual identity and gender; a central concern is Jonathan’s struggle for legitimacy and his sense of a gendered lack of parental entitlement. Ultimately, although Cunningham’s novel contains a critique of the normativity of “nuclear parenthood,” it also expresses tremendous anxiety about what happens when the nuclear family collapses.

Fröken Sverige i det manliga blickfånget

Inledning

Den feministiska kritiken mot skönhetsävlingar har ofta riktats mot att kvinnor i dessa framställs som passiva sexualiserade objekt, skapade för att tillfredsställa en manlig, trånande publik. Ett exempel på det är den aktion som Joanna Rytel och Fia Sandlund genomförde under Fröken Sverige-tävlingen 2001. De tog sig upp på scenen, mitt under TV-sändningen av finalen. Tävlingsens tvåa och trea hade just mottagit blomsterbuketter när de två tjejerna vecklade ut en banderoll med den sprejade texten "Gubbslem" på. De talade efter aktionen med media och sa bland annat att det är skrämmande att en tävling för skönhet finns år 2001 och att den befäster stereotypa könsroller.

Som ett resultat av denna kritik har några av de olika arrangörerna av Fröken Sverige-tävlingen sedan dess betonat att det inte handlar om ett sökande efter en passiv skönhetsymbol, utan man har velat sälla fram en både *snygg* och *smart* Fröken Sverige. Det understryks inte minst av tävlingens senaste uttryck där Fröken Sverige AB, via Arbetsförmedlingen, annonserar efter den Nya Fröken Sverige. Det sägs också explicit att evenemanget: "visar att kompetens, empati och kvinnlig drivkraft skapar möjligheter och framtidstro" (Arbetsförmedlingen, Platsbanken, 060127). För att klara uppdraget som Fröken Sverige krävs enligt annonsen ett intresse för samhällsfrågor, goda språkkunskaper, ett öppet sinne och det sägs kräva bland annat hårt arbete och många resdagar. Dessa kunskaper och egenskaper pekar på att man söker efter en Fröken Sverige som inte endast är en utseendemässig förebild, utan också har andra ambitioner.

Men är det möjligt att balansera mellan passivisering av ett kvinnligt objekt och framställningen av en smart och kompetent ung kvinna i karriären? Är inte passiviseringen alltid en förutsättning för en skönhetsävling? Jo, är jag benägen att svara. Skapandet av passiva skönhetsobjekt ligger som en grundton till hela fenomenet skönhetsävling. Uttrycken av objektifiering är dock tydligare i en del reportage, beskrivningar, bilder och fotografier än andra, framförallt när Fröken Sverige porträtteras och beskrivs i relation till en manlig blick – och det är dessa beskrivningar jag vill titta närmare på i detta

kapitel. Samtidigt ska man ha i minnet att skönhetsävlingar också handlar om mer än utseendeideal och redan i 1950-talets Fröken Sverige-tävling finns det en ambivalens mellan framställningar av å ena sidan passiva skönhetsobjekt och å andra sidan aktiva, välutbildade, ambitiösa och bildade unga kvinnor.

Projektmässigt sammanhang

I ett forskningsprojekt studerar jag tillsammans med Katarina Mattsson Fröken Sverige-tävlingen under 1950-talet (se Mattsson, 2005; Mattsson & Pettersson, 2006; Mattson & Pettersson, kommande, Mattsson & Pettersson, inskickad), utifrån frågor om bland annat: Hur formuleras ideal för kvinnlighet i Fröken Sverige-tävlingen och hur är dimensioner som klass och sexualitet framträdande? Hur skapas mening kring nationen och svenskhet i Fröken Sverige-tävlingen?

I projektet gör vi något som är ganska ovanligt inom ramen för svenska undersökningar i det att vi tar oss an och analyserar normer i sig, och inte närmar oss normen *via* en analys av det som exkluderas eller framställs som avvikande eller onormalt. Ambjörnsson (2004, s. 57 ff.) pekar i sin avhandling på hur feminina genuspositioner skapas inom ramen för en heteronormativ ordning men påpekar också det svåra med att beskriva eller få beskrivet vilka normerna är. Eftersom normer skapas och upprätthålls genom att peka ut det avvikande är det ofta enklare att beskriva eller få indikationer på det som anses avvika. I projektet utgår vi från perspektivet att genus, svenskhet, sexualitet och klass skapas relationellt och att normerna relateras till och skapas genom en avgränsning gentemot det avvikande, annorlunda.

Syfte och metod

I föreliggande kapitel kommer jag att ”vika ut texten” kring en av de många trådar som finns i berättelsen om Fröken Sverige. Syftet med kapitlet är att analysera konstruktionen av den manliga blicken i 1950-talets Fröken Sverige-tävling och diskutera vilken funktion den har. Materialet som jag har granskat är (detsamma som i ovan nämnda forskningsprojekt) artiklar, notiser, bilder om och fotografier från Fröken Sverige-tävlingen som publicerades i *Veckorevyn* (VR), 1949-59, sammanlagt ungefär 200 stycken. VR var arrangör av tävlingen under 1950-talet, och ända in på 1990-talet. Vi har i projektet metodmässigt försökt använda oss av en relationell analysmetod där vi bland annat analyserat texternas idémässiga innehåll (jfr Hellspong & Ledin, 1997).

Berättelserna upprättar också en mängd relationer och skillnader mellan Fröken Sverige och andra kvinnor, män, platser och egenskaper. Dessa bildar ett mönster av återkommande berättelser som vi har tolkat utifrån olika teoretiska diskussioner och utifrån andras studier av skönhetstävlingar (se t.ex. Banet-Weiser, 1999; Craig, 2002). I detta kapitel följer jag detta arbetssätt och lutar mig främst mot några teoretiska resonemang kring den manliga blicken.

Att skapa den manliga blicken

På framsidan av VR nr. 21, 1950, ser vi en bild på en man med en kamera i ena handen, och en flicka som ler stort. Fotografiet är taget i ett godperspektiv och personerna är avtecknade mot en blå himmel. Av texten ”*Var finns Fröken Sverige – VR:s utsände flickjägare*” (VR 1950, nr. 21, s. 1) förstår man att kvinnan på bilden är en av många kandidater i den pågående Fröken Sverigetävlingen och att han är den fotograf, som tillsammans med ett reportageteam, ska åka land och rike runt för att leta efter lämpliga Fröken Sverige-kandidater.

Bilden ger intryck av att vara tagen utan att den avbildade fotografen eller flickan noterar att de blir fotograferade. På bilden låtsas fotografen instruera flickan i hur hon ska posera för honom och hans kamera, genom att hålla den ena armen i en viss vinkel. Hon poserar tydligt genom att hon har händerna på höfterna. Hon är medveten om hans blick och hans kamera. Fotografen framstår på bilden som den aktiva. Han tittar på henne, hennes blick är mer obestämt riktad ut ur bildramen. Att fotografen själv är med på bilden och att han och flickan gemensamt poserar ger bilden en speciell innebörd. Det är en bild av en manlig fotograf som tar en bild av svensk kvinnlig skönhet. Närvaron av fotografen och hans kamera innebär ett tydlig skapande och framhållande av den manliga blicken.

Rose (1993) hävdar att den dominerande, västerländska visuella regimen speglar en hegemonisk vit, heterosexuell maskulinitet där det som betraktas är femininiserat. Kvinnor förekommer som objekt att se på från en maskulin position av aktivt njutande, ofta utifrån ett sexuellt begär. Vad som är åtråvärt avgörs från detta manliga perspektiv, men internaliseras även av kvinnor. De mer indirekta innebörderna är att kvinnor sätta i positionen av objekt att åtrå, fråntas möjligheter som agerande subjekt. I Roses tolkning innebär uttrycket den manliga blicken främst betraktarens sätt att skapa eller se på en bild eller tavla. Blicken i sig finns alltså inte i bilden och detsamma gäller den manliga åskådaren, som är frånvarande. Det som är intressant med Fröken Sverige-

tävlingen är att det framstår som viktigt att, både på bilderna och i texterna, återkommande skapa och understryka den manliga blicken på Fröken Sverige.

Ett annat exempel på det är när Ebba Adrian från Styrso 1950 presenteras som Fröken Sverige och hennes hemmiljö på en ö beskrivs. De så kallade styrsoärlarna och deras blickar är tydligt närvarande i texten:

Vi träffade fiskargubbar på Styrso Tången, gamla kärnkarlar med barkad hy, som knep ihop ögonvrån och nickade pillimariskt. Många av dem har seglat på flera hav och sett åtskilliga hamnar. De där gubbarna känner igen en skönhet, när de ser en! Var så säker, deras betyg kan man lita på... (VR 1950, nr. 32, s. 3)

Dessa mäns blickar ger en bekräftelse på att valet av Ebba Adrian som Fröken Sverige är riktigt, eftersom hon är attraktiv för dem. Ebba framställs inte bara som populär hos gubbarna hemma på Styrso, utan i reportagen om henne återkommer en rad män. Att de sägs titta på henne skapar den situation av åtråvärd kvinnlighet som den manliga blicken påbjuder. På en bild på en blundande Ebba förekommer en manlig filmidol som stirrar på henne, och som beskrivs vara "betagen av hennes charm" (VR 1950, nr. 36, s. 14).

Ytterligare exempel på den manliga blicken är när Fröken Sverige 1954, Ragnhild Olausson och Marie-Louise Ekström 1959 tas emot i USA, där de ska delta som Sveriges kandidater i Miss Universum tävlingen:

Alla jobbare på flygfältet släppte vad de hade för händer och samlades i en stor ring kring hela röran. En tullgubbe sa: – Om inte den här flickan vinner så blir jag *mycket* förvånad. Jag har sett dem alla komma hit. En mekaniker viskade: – Hon är givet den sötaste hittills. (VR 1954, nr. 30, s. 15, betoning i original)

Bilisterna vände huvudena bakfram, folk stannade på gatorna och bara stirrade och pojkarna vislade efter henne när vi stannade vid de röda trafikljusen på väg in till Manhattan från flygfältet. Fröken Sverige, Marie-Louise Ekström, kom till New York en torsdagsmorgon i soluppgången och karusellen var igång från första stund. Så fort hon visade sig i dörren till planet blev hon föremål för de väntande fotografernas kameror. (VR 1959, nr. 30, s. 16)

Att VR berättar om och skapar dessa manliga blickar bekräftar att det är rätt kandidat som vann och att rätt sorts svensk kvinnlighet representerar Sverige, bland annat i de internationella skönhets tävlingar där vinnaren deltar. Det är

män som kan göra urvalet av rätt kvinnor genom sina manliga blickar och det är i en manlig blick som skönhet uppstår. Att vara vacker, söt eller skön innebär alltså att vara det för män och i andras ögon. Ibland får också männens bekräftande och dömande blickar bilda grunden för de ”skönhetsjägarpatruller” (VR 1952, nr. 22, s. 16) som är ute i landet och söker efter frökenkandidater. Ytterligare ett exempel på det är följande beskrivning av VR:s flickjägare, som dessutom får hjälp att hitta lämpliga kvinnor av en van fotograferande betraktare:

Teddy Aarni heter han med stort H, mannen i Eskilstuna som vet allt om stadens unga skönheter och som säkerligen har ett av landets förnämsta fotoarkiv av ung fågning. Han är naturligtvis fotograf och dessutom en ovanligt hygglig sådan. Fröken Sverige-patrullen anlände med andan i halsen till smedstan och blev faderligt omhändertagen av nämnde Aarni som tillsammans med våra medarrangörer, tidningen Folket och Folkets Park, lade allt tillrätta för två trötta och som vanligt ytterligt villiga ”flickjägare”. (VR 1953, nr. 22, s. 16-17, betoning i original)

De associationer som jägarmetaforen ger ligger i linje med resonemangen om den manliga blicken, det vill säga det är han som aktivt jagar och kvinnor som är passiva, vackra byten för hans jakt. Konstruktionen av att det är män som kan avgöra vad en skönhet innebär betyder också att kvinnors skönhet är det som män bestämmer att det ska vara. Männens närvaro och deras blickar fyller således funktionen att skapa skönheten i reportagen och bilderna om och av Fröken Sverige. Det vackra utseendet är inget vackert utseende om det inte ses av någon man. Blickens betydelse för själva skapandet av skönheten understryks i många av notiserna i VR. Om Anita Ekberg, Fröken Sverige 1951, sägs till exempel: ”A l l a (även kvinnor) vänder sig om på gatan” (VR 1951, nr. 34, s. 14) och när Fröken Västerås betittas av artisten Harry Brandelius: ”[...] vars leende lyser av uppskattning inför anblicken” (VR 1952, nr. 22, s. 16). Kommentaren att även kvinnor vänder sig om på gatan efter Anita Ekberg, i citatet ovan, tyder på att också kvinnor representeras som seende på kvinnor med en internaliserad manlig blick.

Fröken Sverige kan alltså på vissa plan i berättelsen sägas bli till ett objekt som skapas av och betraktas med den manliga blicken. Samtidigt är detta inte den enda tråden i berättelsen om Fröken Sverige, utan kvinnorna framställs också som tydligt handlande subjekt, med stora ambitioner och framtidsplaner.

Ett exempel på det ges i följande citat, där skribenten häpnar över de många kunniga kvinnor som kandiderar till Fröken Sverige-titeln:

Var kommer alla dessa ambitiösa flickor i från som syr sina egna kläder, stickar, knypplar, broderar, gymnastiserar, spelar tennis, kör bil och spar till utlandsresa? Inte en enda opraktisk, planlös bekväm stackare – man kan få mindervärdeskomplex för mindre. (VR, nr. 22, s. 16)

Det finns alltså en ambivalens i framställningarna av kvinnor och kvinnligheten i Fröken Sverige-tävlingen under 1950-talet. Men frågan är om betoningen på Fröken Sveriges egenskaper och kunskaper – genom att hon är både snygg och smart – innebär att objektifierandet balanseras. Svaret på den frågan är ”nej” enligt Banet-Weiser (1999), som menar att skönhetsävlingars syfte är att placera kvinnor i en objektifierad position där de ska betraktas. Hon menar att skönhetsävlingar innebär en visuell konsumtion av kroppar där kvinnligheten uppvisas, även om dubbelheten i betoningen av kropp *och* hjärna i viss mån destabiliserar detta:

[...] the disjuncture between beauty and scholarship, or body and brain, and the apparent incompatibility between these two positions, destabilizes one of the stories that beauty pageant tell: the transformation of women into objects for viewing. [...] the swimsuit competition is not a performance but a *spectacle*: it is about visual consumption of bodies, about homogeneity, and about containment. It is a spectacle of ‘femininity’ on display. (Banet-Weiser, 1999, s. 61)

Jag menar också att den manliga blicken är en viktig del i skönhetsävlingar, där kvinnligheten ställs ut och bedöms. Vid sidan om iscensättandet av den manliga blicken i VR är de övriga arrangemangen och procedurerna kring Fröken Sverige-tävlingen tecken på att skönhetsävlingar är tydligt visuella spektakel. Tävlingen arrangeras, som sagt, under 1950-talet, av VR och i denna veckotidning utgör Fröken Sverige-tävlingen en återkommande berättelse, med samma form genom åren. Först annonseras tävlingen ut. Kandidaterna till Fröken Sverige-titeln presenteras sedan och läsarna uppmanas att rösta på sin favorit. Efter det presenteras vinnaren och ibland de kandidater som blivit tvåa respektive tre i tävlingen, då dessa sedan sänds som representanter för Sverige i Miss World- samt Miss Europa-tävlingarna. I denna fas brukar även den vinnande Fröken Sverige och hennes familj presenteras i ett särskilt reportage, ofta hemma hos henne. Dessa texter blandas med berättelser

om hennes förberedelser inför resan till USA och den obligatoriska presentationen av hennes ”amerika-garderob”. Till sist följer reportage om Fröken Sverige och de andra nationella fröknarnas resa till USA och deltagande i Miss Universum-tävlingen. Alla texter i VR illustreras ymnigt av främst fotografier och någon gång en teckning.

Fotografierna är ofta i centrum av framställningarna och texterna spelar en något underordnad roll, vilket kan ses som att denna skönhetstävling är ett arrangemang av tydligt uppvisande karaktär. Vissa år förekommer också en slags uppvisningsturnéer där man åker runt i landets folkparker och helt enkelt visar upp Fröken Sverige. Publikciffrorna på folkparkernas evenemang sägs ibland ha uppgått till så många som 40 000-50 000 personer och ofta förekommer bilder på dessa publikhav. Ett exempel på det är då Fröken Sverige korades 1954 på en scen i Kungsträdgården när 50 000 personer var på plats för att följa tävlingen och de kringarrangemang som anordnades (VR 1954, nr. 27, s 17). Uppvisningen och blickarnas betydelse ligger också inbyggda i det faktum att det är en veckotidning som arrangerar Fröken Sverige-tävlingen. År 1958 hade VR en upplaga på 450 000 nummer per vecka, enligt egen utsago, vilket är en hög siffra med tanke på att befolkningen i Sverige det året var 7,4 miljoner (SCB). Bilderna på och texterna om Fröken Sverige nådde således en stor läsande och granskande publik.

Fröken Sverige – en trofé för att höja mäns status

I reportagen om VR:s reportrar och fotografer som åker landet runt, för att finna Fröken Sverige-aspiranter finns en återkommande metafor som innebär att dessa är någon form av flickjägare som ska ut och leta efter vackra kvinnor, som jag tidigare nämnt. Deras manliga blickar avgör vilka kvinnor som är värdiga representanter för nationen Sverige. Samtidigt skapar de ideal kring män och manlighet. Männerna framställs inte sällan (som vi sett i citaten ovan) som styrda av sina begärande blickar – de släpper allt de har för händerna för att de bara måste titta på de kvinnor som går förbi.

Hur kvinnorna föreställs påverka män genom sin attraktionskraft och status som objekt blir också tydligt i ett reportage där kandidaterna till fröken-titeln sägs ska hjälpa till med Barnens dag:

[...] de tios samlade fägring kommer att ha en direkt förödande inverkan på i varje fall alla manliga plånböcker som kommer i deras väg under

festligheterna – den saken är fullkomligt klar. Det blir säkert vackra slantar i Barnens Dags-kassan. (VR 1952, nr. 23, s. 22)

Kvinnorna framställs också här ha en sådan kraft som attraktiva objekt att männen inte kommer att kunna motstå den. Männen ges genom detta positionen som varelser, vilka påverkas starkt av sin sexuella drift. Publiken framställs inte som helt bestående av män, men det är männen som kommer att påverkas av kvinnornas lockande tjuskraft. Kvinnorna på scenen framställs därmed primärt vara till för dessa mäns blickar. Åse (2000) betonar att den manliga blicken, mäns aktiva tittande på kvinnan är kopplad till den manliga heterosexualiteten. Beträktandet av kvinnorna på scenen gör således männen i publiken till heterosexuella män. Framställningen av kvinnorna som sköna objekt gör alltså männen till heterosexuella varelser, som virila och därmed konkurrenskraftiga – i bemärkelsen att locka till sig vackra kvinnor som partners – män emellan. Den manlighet som skapas gör det alltså genom en relation till normerna för svensk kvinnlig skönhet.

Det reportage som handlar om hur Fröken Sverige koras 1953, där VR lyfter fram ett citat ut *Morgontidningen* är också ett exempel på heteronormativiteten och det samtidiga skapandet av kvinnligt och manligt i Fröken Sverige-tävlingen. Fotbollsstjärnan Nacka Skoglunds manlighet och Fröken Sveriges kvinnlighet skapas genom att kontrasteras mot och relateras till varandra på scenen:

Om Nacka representerade styrkan och manligheten så blev Miss Sweden en värdig motpart. Hon svävade in som en ljum sommarvind tillsammans med sina närmaste konkurrenter Miss Stockholm och Miss Sundsvall (Citat ur *Morgontidningen*, VR 1953, nr. 28, s. 14)

Nacka Skoglund framställs som en attraktiv man genom att en kvinna med motsvarande stjärnstatus finns vid hans sida – och på samma gång förstärker närvaron av honom och hans manliga blick attraktionskraften hos Fröken Sverige. Vi kan också notera att hennes namn inte nämns, förmodligen inte för att hon är så känd att det inte behövs, utan antagligen för att hon inte är där för att representera sig själv, utan är en avpersonifierad representant för Sverige. Hon är således förtingligad och objektifierad till ett smycke för sitt land och för fotbollsstjärnan Nacka.

Jaktmetaforen innebär också att den vackra vita, svenska kvinnan blir en ”jakttrofé” som kan höja mannens status när han hittar eller fångar rätt byte. I jägarmetaforen sammanstrålar således den manliga blicken med skapandet av

starka, attraktiva, konkurrenskraftiga män. Vackra kvinnor ger genom sin position som troféer män status och denna konstruktion uttrycks på flera sätt. Ett exempel bredvid jaktmetaforen är bland annat i framställningarna av Fröken Sverige som kuttersmycken för män. Redan i den första utlysningen av tävlingen betonas att Fröken Sverige bör vara ett läckert kuttersmycke – en vacker flicka på segelbåt – enligt ordboken (Malmström m.fl. 1991). Hon sätts således i en position av utsmyckning eller prydnad, som liksom skänker glans åt nationen Sverige och dess föreställda manliga gemenskap.

Den klädsamma blygheten – en garant för svensk kvinnlighet

Den manliga blicken är en förutsättning för arrangemanget av skönhets-tävlingen Fröken Sverige och skapandet av både normer för svensk ideal kvinnlighet och ideal manlighet. Samtidigt förekommer framställningar av kvinnors tveksamhet i att bli betraktade utifrån den manliga blicken, i berättelsen om Fröken Sverige. Ett exempel på det är följande citat:

Det svåraste var att vänja sig vid att ständigt vara föremål för folks blickar. Ibland hade man lust att sjunka genom jorden när man kom ut ur hotellporten och mötte en kompakt mur av stirrande ansikten. (VR 1954, nr. 27, s. 16)

Ett ytterligare exempel på det är, för att återvända till texten om Ebba Adrian, framställningen av henne som blyg och nervös:

Ebba är lite blyg, det kom vi snart underfund med. Men det är en naturlig, klädsam blyghet, inte en tafatt. Hon har ett lustigt sätt att lägga ett par fingrar över läpparna, när hon funderar över någonting eller inte vet vad hon ska svara på en fråga. Säkert var hon nervös denna dag. Det är inte så enkelt att plötsligt bli korad till Fröken Sverige med uppgift att representera svensk ungdomlig skönhet utomlands från att tidigare ha varit en enkel nittonårig skärgårdsflicka vem som helst. Men hon hinner säkert vänja sig, det är ingen fara med den saken! (VR 1950, nr. 32, s. 3)

Andra exempel är följande citat:

Och när filmstjärnorna Richard Todd och Glynis Johns på juryns vägnar överräckte varsin blombukett djupnade färgen på May-Lousie kinder så att hon själv kom att se ut som den vackraste av rosenknopparna i buketten. (VR 1952, nr. 48, s. 16)

Hon är en blygsam och rar flicka och när kamraterna och den mångtusenhövdade publiken utbringade ett fyrfaldigt leve för henne rodnade hon djupt och tackade med ett nästan generat leende. (VR 1953, nr. 20, s. 19)

Hur kan man förstå denna ambivalens gentemot att bli betraktad i ett manligt blickfång? Borde inte kvinnorna enbart vara glada över att vara bekräftade som vackra kvinnliga kvinnor? Jag menar att denna ambivalens kan tolkas som en nödvändig garant för att kvinnorna inte är vana vid mäns blickar och att de inte har erfarenheter av att ha varit (sexuellt) tillsammans med män. En dimension i skapandet av Fröken Sverige som nationell normerande symbol handlar nämligen om att hon är sexuellt orörd.

Framställningen av kvinnorna som nervösa och osäkra kan således sättas i relation till att de ska vara kyska, ogifta och oskulder, vilket inte minst uttrycks genom kravet på att kandidaterna inte får vara eller ha varit gifta, eller ha barn. På så sätt blir konstruktionen av kvinnorna som blyga och nervösa ett sätt att hantera den motstridighet mellan en kvinnlighet som konstrueras kring kyskhet och tävlingens utställda och uppvisade, högst visuella konstruktion av en kvinnlighet som bygger på mäns begär och blickar. I männens blickfång konstrueras kvinnorna som åtråvärda, samtidigt som det är ett slags farligt tillstånd för kvinnorna att vara i eftersom tävlingen gör dem tillgängliga för män och deras åtrå. Därför blir det viktigt att påpeka att de inte tycker att det är behagligt, och i vissa fall måste de också skyddas från det.

Denna position skapas också genom en tydlig kontrast till vad en så kallad glamourflicka innebär. Det är en annan avvikande – ibland tydligt icke-svensk – kvinnlighet som representeras genom de kvinnor som ses som avvikare, på det sätt som till exempel Miss Belgien karaktäriseras: ”en söt brunett, pinuppa, [...] ’den som bäst vet hur man ska flirta med publiken’” (VR 1952). Glamourflickorna och pinupporna är kvinnor som är vana att stå i rampljuset och som kanske till och med tycker om det och är duktiga på det – men sådan är inte den Fröken Sverige som eftersöks under 1950-talet.

Den manliga blicken skapar manlighetsideal

Männen som ofta passerar förbi i texternas och bilderna fyller en helt nödvändig funktion i framställningen av Fröken Sverige som en kvinnlig representant för nationen Sverige, eftersom den kvinnlighet som skapas och återskapas i Fröken Sverige-berättelsen gör det i relation till en viss manlighet. Jag har tidigare pekat på den teoretiska utgångspunkten i projektet om Fröken Sverige

att genus skapas relationellt. Denna relationella konstruktion tydliggörs inte minst när den manliga blicken synliggörs och förefaller så viktig i skapandet och framhållandet av vacker, attraktiv, svensk kvinnlighet i berättelsen om Fröken Sverige.

Att konstruktionen av kvinnlighet i berättelsen om Fröken Sverige sker i relation till manlighet, om än ibland perifer sådan (jfr Holgersson, 1998), visar sig i de texter där män representeras. Deras manlighet används således som en kontrasterande motpol i skapandet av kvinnlighet. De män som representerar denna manlighet är i berättelsen om Fröken Sverige inte sällan militärer (sjökadetter, officerare), poliser, sportstjärnor samt ”kändisar”.

På samma gång är den samtidiga presentationen av man och kvinna – manlighet och kvinnlighet – på scenen en konstruktion av den heterosexuella attraktionen och kärleken mellan man och kvinna i ett par. Fröken Sveriges kvinnlighet och de begärande männens manlighet förstärker varandra genom att kontrasteras och samtidigt kopplas till varandra. Han sägs representera styrka och manlighet, vilken till skillnad mot den svävande, svala, ljuva och eteriska kvinnligheten måste förstås som just stark, vältränad och aktiv. Kontrasten mellan dessa två motpoler är samtidigt en relation. Å ena sidan kan kvinna och man ses som ett mynts två skilda sidor och å andra sidan kan de ses som fullständigt sammankopplade med varandra. Kvinnligheten och manligheten är väsensskilda, vilket på samma gång innebär att man och kvinna är i behov av varandra. Den manliga blicken i berättelsen om Fröken Sverige fyller således den viktiga funktionen av livlinan mellan de två särskiljda entiteterna kvinnligt och manligt. Män ser på kvinnor och då blir de sköna. Samtidigt fyller kvinnorna också en viktig funktion för skapandet av en attraktiv manlighet, genom att de förgyller den attraktiva mannen med sin kvinnliga färging. Det i sin tur skapar den heterosexuella tvåsamhetens lov i berättelsen om Fröken Sverige.

Det är alltså tydligt att arrangemanget av Fröken Sverige-tävlingen skapar normer kring svensk kvinnlig skönhet genom den manliga blicken och dess högst visuella grund. Syftet med skönhetstävlingen Fröken Sverige är att välja en kvinnlig representant för nationen Sverige och en kropp av kött och blod väljs för att representera den föreställda nationella kroppen (se vidare Mattsson & Pettersson, 2006). Kvinnor får ofta symbolisera nationen medan män är dess agerande subjekt (Sharp, 1996). Normerna kring den svenska kvinnligheten skapas relationellt. I den första tävlingen 1949 eftersöks exempelvis ”den friska sportiga, svenska ideal flickan” (VR, 1949, nr. 28, s. 9) vilken

kontrasteras mot en annorlunda, avvikande och icke-önskvärd kvinnlighet, förkroppsligad av ”en konstlad, banal glamour-girl” (VR, 1949, nr. 28, s. 9). Normerna för svensk kvinnlig skönhet skapas alltså genom att särskiljas från det avvikande, icke eftersträvade. Men det avvikande är samtidigt oundgängligt för skapandet av normerna – utan motsats kan inte det överordnade idealet skapas.

Men frågan är vad som är norm respektive avvikande i förhållande till manligt och kvinnligt i en skönhetstävling. Är kvinnlighet norm och manlighet avvikande? Jag tror att man för att förstå skapandet av normer för svensk kvinnlighet i skönhetstävlingar bör sätta det i relation till samhällets genus-system i stort. Genussystemet generellt präglas av en överordning av män och manlighet och en underordning av kvinnor och kvinnlighet (jfr Hirdman, 2002; Gothlin, 1999). Så även om en viss form av svensk kvinnlighet utgör normen i Fröken Sverige-tävlingen underordnas den män och manlighet i stort. Den manliga blicken fungerar således mot bakgrund av genus-systemet som en försäkring mot att män inte underordnas på en arena där normer för kvinnlig skönhet skapas. Männen och deras blickar är alltså helt nödvändiga för skapandet av den åtråvärda, vackra Fröken Sverige.

Genussystemets existens är således själva förutsättningen för att skönhetstävlingar ska kunna äga rum. I skapandet av kvinnlighet i allmänhet ligger ju betoningen ofta på att vara ett objekt genom fokus på skönhet och utseende. Beteckningen kvinnlig betyder också ofta något som måste skapas och läras in – genom rätt klädval, smink och frisering (jfr Björk, 1996). Skapandet av manlighet fokuserar, istället för på skönhet och utseende, bland annat på egenskaper som aktivitet, styrka och förnuft. Den manliga blicken skapar också manlighet genom att den sätter män i positionen av den som kan avgöra vad kvinnlig skönhet är. Samtidigt, menar jag, att man kan se iscensättandet och framhållandet av den manliga blicken och män i berättelsen om Fröken Sverige som att ideal kring män och manlighet också skapas i tävlingens kontext.

Den manliga blicken fungerar också som ett verktyg för att inte underordna män i sammanhanget av skönhetstävlingar, som är en arena där kvinnor sätts i relation till och jämförs med varandra. För att spetsa till det kan man säga att utan männens närvaro – om än ibland perifer – skulle skönhetstävlingar kunna transformeras till arenor där kvinnor kunde berätta historier om sig själva för sig själva. Tävlingsarenorna skulle därmed omdefinieras och inte vara de arenor för

underordning av kvinnor, i relation till män, som de i stor utsträckning har varit och är.

Referenser

- Ambjörnsson, Fanny (2004) *I en klass för sig – Genus, klass och sexualitet bland gymnasietjejer*. Stockholm: Ordfront.
- Banet-Weiser, Sarah (1999) *The most beautiful girls in the world: beauty pageants and national identity*. Berkeley, California: University of California Press.
- Craig, Maxine Leeds (2002) *Ain't I a Beauty Queen? Black Women, Beauty, and the Politics of Race*. New York: Oxford University Press.
- Gothlin, Eva, (1999) *Kön eller genus?* Skrift från Nationella Sekretariatet för Göteborg: Genusforskning.
- Hellspong, Lennart & Ledin, Per (1997) *Vägar genom texten: Handbok i brukstextanalys*. Lund: Studentlitteratur.
- Hirdman, Yvonne (2001) *Genus – Om det stabila föränderliga former*. Malmö: Liber.
- Holgersson, Charlotte (1998) ”Kvinnan som nödvändig periferi”, s. 49-66, i Wahl, Anna et al, *Ironi och sexualitet – Om ledarskap och kön*. Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Mattsson, Katarina (2005) ”Klonad skönhet – Fröken Sverige och andra Missar i kritisk belysning”, i Forsberg, Gunnel & Grenholm, Cristina (red.) ...och likväl rör det sig, Karlstad: Karlstad University Press.
- Mattsson, Katarina & Pettersson, Katarina (kommande) “Cloned Beauty – ‘Fashionable Femininity’, Body Norms and Processes of Cultural Cloning” in Essed, Philomena & Goldberg, David, T. (Eds.), *Cloning Cultures*. Duke.
- Mattsson, Katarina & Pettersson, Katarina, (2006) ”Fröken Sverige i folkhemmet – ideal svensk kvinnlighet på 1950-talet”, i Sandell, Kerstin & Mulinari, Diana (red.), *Feministiska interventioner*. Stockholm: Atlas.
- Mattsson, Katarina & Pettersson, Katarina, (inskickad) *Crowning Miss Sweden – Constructions of Gender, Race & Nation i Beauty Peagants*. Inskickad till NORA.
- Rose, Gillian (1993) *Feminism and Geography – The Limits of Geographical Knowledge*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Åse, Cecilia (2000) *Makten att se – Om kropp och kvinnlighet i lagens namn*. Malmö: Liber.

Summary

The Male Gaze at Miss Sweden

A feminist critique against beauty pageants has often addressed the problem that women are represented as passive, sexualized objects, created to satisfy a male

desiring audience. As a consequence of this critique other abilities and ambitions than beauty have also been sought for in the beauty pageant Miss Sweden. But is it possible to balance a passivization of a female object and the representation of a smart and competent young woman? In this paper I conclude that the answer is “no”, since the construction of a passive object and unequal gender relations are always the premises on which a beauty pageant rests. In this paper I analyze the function of the male gaze in the Miss Sweden contest during the 1950s. The analysis gives at hand that the male gaze functions as a confirmation of the choice of Miss Sweden, since she is represented as desirable in men’s eyes. Thus there is a plethora of photos and texts presented on the pageant where the gaze is constructed and emphasized. The construction of Swedish femininity is made in relation to an ideal masculinity. Furthermore the male gaze works the other way around, since the beautiful women gazed at also give status to the men looking at them.

Ett eget rum för folkbildning?

Folkbildningsbegreppets innebörder

Kvinnoorganisationerna har i stor utsträckning stått utanför den organisationsstruktur som under 1900-talet växte fram kring det fria bildningsarbetet i Sverige. Syftet med denna framställning är att försöka belysa varför det blev så; hur man inom folkbildningsorganisationerna sett på kvinnors bildningsarbete generellt och hur har man här förhållit sig till den studieverksamhet som bedrivits inom kvinnoorganisationerna. Framställningens fokus ligger framförallt på det bildningsarbete som organiserats inom studieförbundens ram. Av speciellt intresse är den stora och viktiga reform av det statliga stödet till folkbildningen som genomfördes i slutet av 1940-talet. För att förstå vad som hände då måste vi dock först gå lite bakåt i tiden, till 1800-talets slut och 1900-talets tidigaste år. Dessutom är det viktigt att titta lite närmare på själva folkbildningsbegreppet ur ett mera övergripande perspektiv.

Folkbildning är ett svårdefinierat begrepp eftersom definitionerna av både ordet ”folk” och ”bildning” är tidsbundna och i högsta grad ideologiskt betingade. I beskrivningarna av de tidiga folkbildningsinitiativ som växte fram under 1800-talet brukar framhållas att bildningsivrarna själva tillhörde samhällets elit och riktade sina ambitioner nedåt, mot samhällets lägsta klasser, ”folket”. De som skulle bildas utgjorde passiva *objekt* för verksamheten och fick inte själva definiera vad som skulle räknas som bildning. Det handlade om ett patriarkalt bildningsideal, med en strävan snarare att bevara än förändra de grundläggande maktförhållandena i samhället. (Rydbeck 1997, s. 14f.) Idag skulle vi nog beteckna det disciplinering. I beskrivningen av den moderna, organiserade folkbildning som utvecklades inom de stora folkrörelserna kring sekelskiftet 1900 och som funnit en fast struktur ungefär kring 1950, brukar å andra sidan framhållas det motsatta, d.v.s. att den hade – och ska ha fortfarande nu på 2000-talet – som mål att ställa den som bildar sig i centrum och låta denna själv definiera sitt bildningsbehov. Människor *blir* inte bildade, de bildar *sig* – bildning ska vara en aktiv handling. Folkbildningsverksamhet i ordets ”sanna” mening ska följaktligen vara fri och frivillig och den ska utgå ifrån deltagarens förutsättningar, behov och önskemål. Deltagaren ska utgöra

subjektet. Andra viktiga aspekter som brukar lyftas fram i definitionen är, att verksamheten skall stärka demokratin och fungera frigörande – bidra till förändring. Den betonar gruppen, kollektivet, framför individen och ska vara ickekommersiell och ej direkt yrkesförberedande. Begreppet ”folk” har också vidgats och omfattar numera alla oavsett klass. 1900-talets folkbildning brukar sammantaget beskrivas som emancipatoriskt inriktad och har varit starkt knuten till medborgarskapsbegreppet. (Rydbeck 1997, s. 23. Se även Sundgren 1998 samt *Om folkbildningens innebörder* 1995 för diskussion av begreppet.)

Dock handlar det inte bara om de betydelser vi på ett mera teoretiskt och ideologiskt plan väljer att lägga i orden ”folk” och ”bildning”, utan lika mycket om vilka konkreta aktiviteter som har kommit att definieras som folkbildande. Eftersom bildningsverksamhet i olika form stötts av det offentliga ända sedan slutet av 1800-talet i Sverige, har folkbildningsbegreppet i praktiken blivit hårt knutet till det offentliga bidragssystemet. Det har ofta kopplats specifikt till de institutioner som bedrivit eller bedriver bildande verksamhet på ett sådant sätt, att den definierats som folkbildning i diskussionerna om statsbidrag. Studieförbunden tillkom t.ex. som en direkt följd av det krav som infördes efter folkbildningsutredningen 1911 på att studieverksamheten inom de olika folkrörelserna måste vara organiserad i separata, rikstäckande studieorganisationer för att få bidrag. Redan 1912 bildade arbetarrörelsen Arbetarnas bildningsförbund (ABF) och under de följande decennierna följde en rad organisationer efter och skapade egna studieförbund. Konsekvensen av den hårda knytningen av folkbildningsbegreppet till bidragssystemet har blivit ett institutionsbaserat och därmed ganska snävt folkbildningsbegrepp som idag fokuserar främst på institutionerna folkhögskolor och studieförbund samt i ett historiskt perspektiv även på föreläsningföreningar och folkbibliotek, eller vad som sammantaget kan benämnas *den organiserade folkbildningen*. Annan verksamhet som innehållsligt och i övrigt ideologiskt uppfyller kriterierna för att kallas folkbildning har utdefinierats och därför i praktiken ofta osynliggjorts. (Rydbeck 2001.)

Klassperspektivet har alltid varit den självklara utgångspunkten i diskussionen om folkbildningsbegreppet och folkbildningsverksamheterna, både bland företrädare för den organiserade folkbildningen och inom forskningen. Det går aldrig att bortse ifrån att den moderna folkbildningens institutioner, bildningsideal och metoder växte fram just som ett alternativ *för* och (i viss utsträckning) *av* dem som av klasskäl inte fått tillgång till det offentliga, högre utbildningssystemet. Men mot bakgrund av att ungefär halva befolkningen fortfarande var

utestängd från delar av detta på grund av sitt *kön* när den moderna folkbildningen började ta form, är det naturligtvis lika viktigt att reflektera över verksamheten ur ett genusperspektiv, vilket hittills gjorts i mycket begränsad omfattning. Inte minst den moderna folkbildningens förväntade emancipatoriska funktion, dess målsättning att stärka demokratin och fokuseringen på medborgarskapsbegreppet gör detta angeläget. Vad har den organiserade folkbildningens institutioner, bildningsideal och metoder egentligen betytt för att stärka *kvinnors* positioner, t.ex. deras möjligheter till politiskt inflytande och samhällsengagemang? Hur har folkbildningens kvinnliga medborgarskapsbegrepp i praktiken sett ut? Vad har skett vid de tidpunkter då kvinnor och män varit oense om hur folkbildningen bör definieras och bedrivas? Inte minst handlar det här om att se hur makten att besluta över vad som räknats som folkbildning påverkat inflytandet över de avsevärda summor som det svenska samhället avsatt just för den organiserade folkbildningen, från 1800-talets slut fram till idag.

Låt oss börja sökandet efter svar på dessa frågor genom att titta på hur diskussionen kunde gestalta sig i en enskild studiecirkel ungefär vid tiden för bildandet av de allra första studieförbunden.

Studieförbunden växer fram

Br Ivar Boström inledde en diskussionsfråga ”Kan kvinnan intresseras för kulturella och sociala spörsmål”, samt motiverade sin inledning av frågan med det inom Cirkeln rådande förhållandet att kvinnan totalt saknades inom Cirkeln. Av debatten framgick att en del av talarna vore för att kvinnan faktiskt kan intresseras för den andliga odlingen, blott hon komme under ledning. Sedan medlemmarna uttalat sig i nämnda riktning förklarades frågan nog diskuterad. (Prot. 25/2 1910.)

Ovanstående citat är hämtat ur protokollen från Godtemplarnas studiecirkel i Eskilstuna 1910, och belyser ett problem som cirkeln brottades med under hela den verksamhetsperiod jag studerat – från bildandet 1906 t.o.m. 1924 – nämligen den stora svårigheten att locka till sig kvinnliga medlemmar och att sedan få dem att stanna. Redan innan ovanstående diskussion ägde rum hade kvinnors uppgift varit uppe till samtal. Frågan då var huruvida ”vår tids kvinnor ägnar sig åt hemmets skötsel i den mån som önskligt vore?”, vilket resulterade i en livlig diskussion av saken ”från både den politiska och socialekonomiska sidan” och ett beslut om att cirkeln skulle besvara frågan med ett nej. (Prot. 22/9 1909.)

De manliga deltagarna inom denna folkrörelseorganisation, som officiellt arbetade enligt demokratiska principer och där män och kvinnor således skulle ha samma rättigheter, såg frånvaron av bildningsintresserade kvinnor inom cirkeln som ett problem. Men samtidigt gav man med andra ord uttryck för en syn på manligt och kvinnligt som byggde på ett traditionellt särartstänkande, där kvinnans plats fanns inom hemmets privata sfär. De män som ansåg att kvinnan var kapabel till intellektuell bildning (vilket som framgår ovan alltså *inte* var alla), betonade hennes behov av manlig ledning. I linje med detta beslöt cirkeln 1911 att kvinnor skulle ha gratis tillträde till mötena som åskådare. På så vis ville man lära dem hur bildningsarbete skulle bedrivas. Initiativet tycks dock inte ha lett till någon succé och ingenting nämns i protokollen om att några kvinnor anslöt sig under det följande året, vare sig som åskådare eller betalande medlemmar. Deras intresse för verksamheten förblev lågt. Dock engagerades kvinnor som inte var medlemmar då och då till cirkelns samkväm för att sköta förtäringen eller för att underhålla männen med sång medan de drack sitt kaffe. (Se t.ex. prot. 28/2 1908 och 29/3 1912.)

Att det traditionella särartstänkandet och den negativa syn på kvinnors intellektuella kapacitet som man gav uttryck för *i sig* kunde bidra till att förklara varför kvinnorna inte hade möjlighet eller lust att engagera sig i cirkelarbetet, reflekterade de manliga medlemmarna inte över. Ville eller kunde kvinnorna inte anpassa sig till den manliga normen bekräftade detta bara antagandet om att de generellt var ointresserade av intellektuell bildning eller saknade förutsättningar. Eskilstunagodtemplarnas cirkelverksamhet må ur ett klassperspektiv kanske ha haft en emancipatorisk funktion, men ur ett genusperspektiv fick den det inte. Kvinnornas möjligheter att själva definiera sina bildningsbehov fanns inte mycket utrymme för. De framstår knappast som reella subjekt i bildningsprocessen utan var snarare objekt styrda uppifrån, av männen, enligt det gamla patriarkala bildningsidealet av 1800-talsmodell – som dessa de moderna folkrörelsernas män ur ett klassperspektiv själva tagit avstånd ifrån. Att kvinnors huvuduppgift bestod i att sköta hem och barn var nog en uppfattning som omfattades av de flesta – även av kvinnorna – vid 1900-talets början. Men hur männen kunde tro att kvinnor fritt och frivilligt ville engagera sig i en bildningsverksamhet som explicit uttryckte tvivel på att de över huvud taget var bildbara, är kanske mera anmärkningsvärt.

Den starka manliga dominansen och uppfattningen att de moderna kvinnorna svek sina roller som hustrur och mödrar var inte unik för Eskilstunagodtemplarnas studiecirkel. Ronny Ambjörnsson pekar i sin undersökning om logen

Skärgårdsblomman i Holmsund och dess studiecirkel, på samma fenomen. Han menar också att inställningen mot kvinnorna tycks ha hårdnat i logen under slutet av 1920- och början av 1930-talet, och "[ö]verhuvudtaget är kvinnornas kritiker angelägna om att slå fast och göra uttalanden, som vore man rädd att utvecklingen skulle ta sina egna, och av logebröderna okontrollerade vägar" (Ambjörnsson 1988 s. 145-147.)

Det blev männen som ensamma ledde arbetet med att bygga upp den moderna folkbildningens institutioner. De utformade och omsatte bildningsidealen i praktisk verksamhet efter egna intressen vilka ofta var politiskt färgade, även om tillträdet till institutionerna officiellt var könsneutralt. (Rydbeck 2001, s. 25.) Kvinnors erfarenheter togs i stort sett inte alls tillvara i detta bygge, med ett viktigt undantag, nämligen Ellen Key. Hennes tankar kring bildning fick stort genomslag inom den organiserade folkbildningen, bland annat via det s.k. självbildningsideal som växte fram kring sekelskiftet 1900 och som kom till praktiskt uttryck i studiecirkelmetoden. (Gustavsson 1991.)

Den statistik som finns över studieförbundens cirkelverksamhet visar att kvinnorna i förhållandevis liten omfattning sökte sig till den organiserade folkbildningens studieverksamhet ända fram till slutet av 1940-talet – även om situationen såg ganska olika ut inom de olika studieorganisationerna. (Rydbeck 2001, s. 16.) Ett sätt för de studieintresserade kvinnorna att delvis komma runt problem med dominerande och nedlåtande män var att söka skapa enkönade studiegrupper inom de manligt styrda organisationerna, grupper med bara kvinnor. En kategori inom kvinnorörelsen som valde denna strategi var de politiska kvinnoförbunden, som genomgående anslöt sig till de studieförbund som moderpartierna byggde upp. I Holmsund skapade den socialdemokratiska kvinnoklubben under 1920- och 1930-talet en egen möteskultur som utmärktes av att man kombinerade diskussion, samvaro och husligt arbete. Mötena blev, konstaterar Ronny Ambjörnsson, mycket välbesökta och lockade i allmänhet fler än arbetarkommunens möten. Högläsning var vanligt – inte sällan ur feministiskt inriktad litteratur, man startade ett eget bibliotek och organiserade studiekursen "Vår föda". (Ambjörnsson 1988 s. 176-178.) Inom konsumentkooperationen, som också tillhörde ABF, bedrev kvinnogillena en omfattande studieverksamhet från 1930-talet och framåt, med studiekurser i t.ex. hemkunskap och hemekonomi. Man försökte också stimulera litteraturintresset bland medlemmarna genom distribution av bokpaket. (Åkerman 1983 s. 83-85 och 93-96.)

Ett annat sätt var att helt vända den organiserade folkbildningen och de manligt styrda strukturerna ryggen och gå sin egen väg. Det mest kända exemplet

på denna strategi är den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad. Skolan var verksam mellan 1925 och 1954 och hämtade i hög grad sin pedagogiska grundsyn och sina undervisningsmetoder från folkhögskolans sätt att arbeta, men valde medvetet att avstå folkhögskolebeteckningen och placerade istället främst in sin verksamhet i en kvinnorörelsehistorisk kontext. Detta fick konsekvensen att man kunde arbeta friare både praktiskt och ideologiskt och slå vakt om sitt kvinnoperspektiv. Samtidigt gick man dock miste om det offentliga stöd man kunnat få som folkhögskola och fick lösa sin finansiering på egen hand. Samma sak gällde för de fristående kvinnoorganisationerna, som t.ex. Fredrika-Bremer-förbundet och Husmodersrörelsen. Även de bedrev sitt studiearbete huvudsakligen utan band till den organiserade folkbildningen.

Tidiga kvinnliga bildningsinitiativ

Konsekvensen av den förhållandevis låga andelen kvinnor inom studieförbundens verksamhet blev, att kvinnors bildningsarbete av de manliga företrädarna fortfarande i mitten av 1940-talet avfärdades som ”nymornat”, något man inte behövde ta på så stort allvar, när staten nu började fundera på en förstärkning av stödet till folkbildningen. (Leander 1948, s. 7.) Tittar vi för ett ögonblick bakåt i tiden igen, kan dock konstateras att kvinnliga bildningsinitiativ tagits redan under 1800-talets senare del – om än klassmässigt färgade av det patriarkala bildningsideal som präglade denna tidiga period. Det handlade således om bildningsverksamhet för kvinnor på initiativ från en bildad kvinnlig elit inom tidens borgerliga samhälle, initiativ med riktningen nedåt, till kvinnor ur de lägre kroppsarbetande klasserna, utan att dessa själva hade några större möjligheter att definiera sina bildningsbehov. Samtidigt går det inte att bortse ifrån att de initiativtagande privilegierade kvinnorna ur den borgerliga eliten ändå ville åstadkomma en grundläggande förändring av samhället ur ett genusperspektiv. Det handlade om att förbättra villkoren och positionerna för kvinnor som grupp, för *alla* kvinnor oberoende av klass. Även de tidigaste kvinnliga bildningsinitiativen hade således en i grunden emancipatorisk målsättning, i motsats till de manliga initiativen under denna period.

Till detta tidiga kvinnliga bildningsarbete kan föras de olika initiativ som togs av Sophie Adlersparre och gruppen kring henne från 1860-talet och framåt, och som slutligen utmynnade i bildandet av Fredrika-Bremer-förbundet 1884. Här uppfattades bildningsfrågan som ytterst central framförallt under de första åren, vilket resulterade i att konkret studiearbete gavs stort utrymme.

Bland annat ville man ge kvinnor stöd i att systematiskt utveckla sina teoretiska kunskaper inom olika områden med hjälp av den i Sverige då helt nya metoden studiehandledning per korrespondens. (Manns 1997, s. 66-72.)

Ett annat tidigt kvinnligt bildningsinitiativ var de så kallade Tolfterna, en förening för intellektuella kvinnor som grundades 1892 med Ellen Key i spetsen, och som hade till syfte att inbjuda kvinnor ur den kroppsarbetande klassen till gemensamma bildande samkväm. (Persson 1991.) Hit kan slutligen också föras de kvinnliga folkhögskoleinitiativ som togs under 1860- och 1870-talen. Bland annat gjorde änkefru Frederique Paijkull då två försök att starta självständiga kvinnofolkhögskolor (i Östergötland och i Skåne), framförallt riktade till vuxna kvinnor på landsbygden som tyckte att folkskolans kunskaper var otillräckliga. Samtliga kvinnliga folkhögskoleprojekt blev dock tämligen kortvariga, delvis beroende på bristande ekonomiskt stöd från det omgivande samhället. (Larsson 1997, s. 98ff.)

När den kvinnliga rösträttsrörelsen sedan växte fram efter sekelskiftet 1900, ungefär samtidigt som den moderna folkbildningen, kom det konkreta bildningsarbetet att få en ytterst framträdande roll i verksamheten, konstaterar Christina Florin och Josefin Rönnbäck. Inom Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt (LKPR) fanns dels ett allmänt intresse för kvinnors utbildning i stort. Men här fanns också insikten om behovet av specifika utbildningsinsatser i samband med rösträttsreformerna, för att kvinnor skulle förstå medborgarskapets rättigheter och skyldigheter och i sann mening kunna utnyttja sin rätt till politiskt inflytande. I samarbete med bland annat Folkbildningsförbundet (som framförallt fungerade som samordnare av verksamheten i landets föreläsningföreningar) upprättades därför vandringsbibliotek, man organiserade föreläsningsturnéer och en intensiv kursverksamhet bedrevs med syftet att skola kvinnor i politiskt tänkande och arbetsätt. (Florin & Rönnbäck 2001, särskilt s. 23-30.)

Längre fram, efter den kvinnliga rösträttens införande då rösträttsrörelsen formellt upplösts, försökte Fredrika-Bremer-förbundet genom kurser och studiecirklar att stärka kvinnors möjligheter att utnyttja sin nyvunna rätt till politiskt inflytande. (Åkerman 1944.) Det är dock viktigt att understryka att bildningsarbetet inom rösträttsrörelsen, Fredrika-Bremer-förbundet och inom de politiska partiernas kvinnoförbund formades efter en princip om kvinnors deltagande i politiken som byggde på en i grunden traditionell genusarbetsdelning. Kvinnor skulle i det politiska arbetet komplettera – inte konkurrera med männen, och förväntades engagera sig i frågor som hade ett nära samband

med deras ansvarsområden inom familjen. Studiearbetet och den politiska skolningen inriktades därför i stor utsträckning mot frågor som var nära relaterade till sociala problemställningar, exempelvis familjebildningsfrågan, barnvårdsfrågan, bostadsfrågan, ungdomsfrågan, fattigvård och socialvård. Här fanns också renodlade husmoderskurser. Kvinnoorganisationerna kom därmed i sitt bildningsarbete att formulera ett kvinnligt medborgarskapsbegrepp som i praktiken knöts till husmodersrollen och till moderskapet.

Men trots att kvinnoorganisationerna sålunda i sitt bildningsarbete fogade sig efter en i grunden traditionell genusarbetsdelning, hade de inte så lätt att få gehör för sitt bildningsarbete.

Kvinnorna kartlägger sitt bildningsarbete 1945

År 1944 tillsattes en ny statlig folkbildningsutredning för att se över statens stöd till folkbildningen. Detta fick kvinnoorganisationerna att gå samman och bilda en kommitté, för att själva utreda hur bildningsarbetet egentligen såg ut inom kvinnorörelsen och bland kvinnorna i allmänhet. I kommitténs arbete deltog de flesta större organisationer oberoende av verksamhetsområde och ideologisk inriktning: Socialdemokratiska kvinnoförbundet, Folkpartiets kvinnoförbund, Högers centrala kvinnoråd, Fredrika-Bremer-förbundet, Svenska kvinnors medborgarförbund, Kooperativa kvinnogillesförbundet, Svenska landsbygdens kvinnoförbund, Internationella Kvinnoförbundet för fred och frihet, KFUK, Husmodersrörelsen, m.fl. Det handlade således både om organisationer med band till den organiserade folkbildningen, och om sådana som inte hade det. Dessutom deltog som enskilda deltagare en av Fogelstadskolans ledande gestalter, Emilia Fogelklou, samt en av de mest framträdande kvinnorna inom det socialdemokratiska partiet, Hulda Flood, som bl.a. varit kvinnoförbundets riksstudieledare. Hulda Flood utsågs också att leda det konkreta utredningsarbetet tillsammans med Etti Widhe, vid denna tid ledare för de kooperativa kvinnornas studiearbete, och Astrid Westergren. I det resultat som presenterades 1945 motiveras kartläggningen på följande sätt:

Det klagas ofta över kvinnornas ringa aktivitet inom det fria bildningsarbetet, och om denna bristande aktivitet måste ses i samband med samma fenomen inom det medborgerliga och politiska livet är den ödesdiger. En kartläggning av kvinnors studiearbete bör visa, i vilken utsträckning denna bristande aktivitet är en verklighet, inom vilka kategorier ett levande studiearbete bedrivs och vad som bör göras för att väcka

kvinnornas studieintresse där det saknas. En annan orsak till att göra en sådan kartläggning är att kvinnornas speciella studieproblem oftast blir förbisedda i den allmänna bildningsdiskussionen. (*Studieverksamheten inom kvinnoorganisationerna*, s. 12.)

Man ville helt enkelt lyfta fram frågan om kvinnornas bildningsarbete inför den statliga folkbildningsutredningen, för att förhindra att den förbisågs och osynliggjordes här.

Kvinnorganisationernas kartläggning är intressant eftersom det är den enda övergripande undersökning som någonsin gjorts över det specifikt bildningsinriktade arbetet inom kvinnoorganisationerna. Frågan är då vad man kom fram till, hur såg bildningsarbetet ut inom kvinnoorganisationerna vid 1940-talets mitt? Redan i förordet fastslås att kartläggningen klart visat att kvinnorna inom sina organisationer bedrev ett omfattande studiearbete, men att detta ofta skedde under svåra förhållanden beroende på otillräckliga ekonomiska resurser och brist på utbildade ledare. Utredarna efterlyste ett betydligt större intresse från statsmakternas sida och ett utökat statligt ekonomiskt stöd. Man krävde också ökat kvinnligt inflytande över utformningen av det allmänna bildningsarbetet. (*Studieverksamheten inom kvinnoorganisationerna*, s. 5f.) Trots svårigheter att få in statistik från de olika kvinnoorganisationerna kunde utredningen vidare konstatera en kraftig ökning av kvinnornas bildningsarbete sedan 1930-talets början. Men, menande man, bristen på pengar hindrade nu en fortsatt expansion, eftersom organisationerna inte klarade av att utbilda tillräckligt antal ledare och skapa studiematerial utformat så, att det möjliggjorde studier också för kvinnor med små ekonomiska resurser. Skulle även kvinnornas utbildning och ständiga fortbildning kunna betraktas som den människosak den hade rätt att bli betraktad som, behövdes allt tänkbart stöd från stat och kommun, fastslog Emilia Fogelklou med eftertryck i inledningen till kommitténs redovisning. (*Studieverksamheten inom kvinnoorganisationerna*, s. 10f.)

Vad räknade man då som studiearbete? I undersökningen ingick föreläsungsverksamhet, ordnad genom centralförbunden eller av lokala föreningar, kursverksamhet, korrespondensundervisning samt studiecirkelverksamhet. Framförallt lyfte man fram studiecirkeln, som betecknades som den betydelsefullaste studieformen, med motiveringen att den nådde längst och gav de studieintresserade möjligheter till fördjupade kunskaper i gemenskap med andra. Dessutom gav den impulser till fortsatt eget studiearbete och fungerade väl för dem som var studieovana:

Studiecirkeln är den rätta formen för att dra fram i ljuset dem, som är osäkra på sig själva och skola dem för skilda samhällsuppgifter. Den är det lilla forum, där var och en kan våga säga sin åsikt, och den kan ge kvinnor på landsbygden och i avlägsna landsändar möjlighet till att utvidga sina kunskaper. (*Studieverksamheten inom kvinnoorganisationerna*, s. 14f.)

Studiearbetet måste vara förankrat i det närmast liggande, i vardagen. När de egna kristidsproblemen, befolkningsfrågor och näringsfrågor placerades i förgrunden för världspolitiken, när man placerade in mödrarnas, hushållets och sexualpolitikens vardagsproblem i sitt universella sammanhang, ja då blev också kvinnorna politiskt intresserade, konstaterade Fogelklou. Studiecirkelformen hade sin viktigaste styrka just i detta att den innebar en personlig förmedling. (*Ibid.*)

Vilka kvinnor var det då som studerade? Någon bild av hur spridningen såg ut klassmässigt bland kvinnorna, ger utredningen tyvärr inte. Framförallt var det emellertid de hemarbetande medelålders eller äldre gifta kvinnorna som deltog i kvinnoorganisationernas studieverksamhet – en påfallande skillnad mot hur det såg ut i de manligt styrda bildningsorganisationerna, påpekade de kvinnliga utredarna. Här gällde således att finna nya vägar för att nå dem som på grund av barn eller förvärvsarbete hade svårt att komma ifrån. Men man måste också gentemot offentliga anslagsgivare kunna motivera ytterligare satsningar på de äldre kvinnor, som redan hade sitt yrkesverksamma liv bakom sig. (*Studieverksamheten inom kvinnoorganisationerna*, s. 10 och 41-44.) Utredningen såg sammantaget ett nytänkande kring kvinnors bildningsarbete som nödvändigt för att lyckas nå fler kvinnor.

Vilka ämnen var det som lockade kvinnor att studera? Bildningsarbetet inom kvinnorörelsens allra tidigaste period hade fokuserat på de elementära skolämnena eftersom den generella skolundervisningen för kvinnor då ännu var mycket dålig. Men allteftersom kvinnors grundläggande skolutbildning förbättrats och genom att kvinnor fått status som fullvärdiga samhällsmedborgare ställdes nu andra krav på medborgerlig och personlig bildning, konstaterade utredarna, vilket inneburit att samhälls- och livsåskådningsfrågor successivt kommit att inta en allt större plats i studieverksamheten. Dessutom hade den allt starkare betoningen på hemarbetets betydelse, med arbetet för hemarbetets modernisering, rationalisering och utveckling inneburit att ämnen som hade anknytning till detta kommit att inta en central plats i inte bara inom

husmodersrörelsens studieverksamhet, utan även inom de andra organisationerna. Utredarnas slutsats av det senare var, att husmödrarna nu börjat uppfatta hemarbetet som ett yrke, där det gällde att genom kunskapsinhämtande stärka hemmen och sin egen ställning som yrkesutövande. (*Studieverksamheten inom kvinnoorganisationerna*, s. 51.) Kommentaren understryker det intresse för husmoderns roll, som hade sin topp just kring krigsslutet och 1940-talets andra halva. Husmodersideologins vision var att skapa en kompetent, rationell och teknikbejakande husmoder, och detta betraktades inte som något som stod i motsättning till det kvinnliga frigörelseprojektet. Den rationella husmodern blev istället successivt till ett nytt kvinnoideal, en modell för den moderna kvinnan – även inom kvinnoorganisationer som Fredrika-Bremer-förbundet. (Manns 1997, s. 204ff.)

Vissa kurser hade också föranletts just av den aktuella politiska situationen, med krigets och kristidens speciella problem. Sålunda hade exempelvis studiekurserna ”Den svenska livsformen” och ”Kvinnorna och folkstyret” blivit mycket populära och nått en stor spridning. Utredarna konstaterade att det var mycket angeläget för organisationerna att nu när kriget precis höll på att ta slut försöka behålla de ”tillfälliga” deltagarna och få med dem i det fortlöpande studiearbetet. Uppfostrings- och föräldrafrågor engagerade de flesta, liksom praktiska studier. Vävkurser och vävstugor hade skapats som ett uttryck för behovet av praktiskt skapande, systugor och lappningscentraler som en konsekvens av de svåra tiderna.

Att de kvinnliga utredarna här lyfte fram den praktiska verksamheten är intressant, eftersom statens stöd till studieverksamheten vid den här tiden var utformat så, att anslag utdelades endast i form av *böcker* till studiecirkelbiblioteken. Stödet byggde således på ett snävt folkbildningsbegrepp som fokuserade endast på ”boklig” bildning och utdefinierade all praktiskt inriktad studieverksamhet, inte minst de praktisk-estetiska kurserna som senare kommit att bli en viktig del i studieförbundens allmänna kursutbud.

Vad efterlyste då kvinnoorganisationerna inför framtiden? En stark önskan från många organisationer var praktiskt inriktade studiekurser i engelska. Många kvinnor ville lära sig språk. Man efterlyste också bättre möjligheter till utveckling av det praktisk-estetiska bildningsarbetet och hävdade möjligheten att få uttrycka sig genom konstnärlig verksamhet, som man menade även stimulerade och utvecklade intellektet och sinnet för det allmänna. (*Studieverksamheten inom kvinnoorganisationerna*, s. 9f och 55.) Kvinnoorganisationernas strategi för att få en större andel av statens kaka blev, med andra ord, kravet på

en vidgning av folkbildningsbegreppet vid fördelningen av stödet. På så vis skulle även sådan verksamhet som man visste lockade många kvinnor, men som nu inte var berättigad till bidrag, kunna få det.

Kvinnorganisationerna och 1940-talets folkbildningsreform

Den statliga folkbildningsutredningen framlade sitt första betänkande 1946 och utifrån det skrevs sedan den proposition som togs av riksdagen 1947. År 1948 kom så ytterligare ett betänkande som mera ingående behandlade det estetiska bildningsarbetet. Folkbildningsutredningen ledde till en stor förändring av villkoren för folkbildningsarbetet och har, som Gösta Vestlund uttrycker det, kommit att betraktas som folkbildningens ”Magna Charta”. (Vestlund 1996, s. 150.) Som grundpelare för studieförbundens verksamhet framstod fyra begrepp: demokrati, kultur, medborgerlig bildning och personlighetsutveckling. Utredningen kom vidare att medverka till en vidgning av bildningsbegreppet i linje med kvinnorganisationernas krav. Från att ha fokuserat på den bokliga bildningen jämfördes nu den praktiska och estetiska bildningen. Dock avgränsades definitionen av den estetiska bildningen till att gälla finkulturen, konstaterar Louise Waldén, vilket innebär att det som idag benämns praktisk-estetisk verksamhet inom folkbildningen, d.v.s. slöjd, konsthantverk ed., i praktiken fick rymmas under vad som benämndes ”fackbetonad bildning” tillsammans med t.ex. jordbruksekonomi och hygien. (Waldén 1994, s. 34f.)

Anslagen till folkbildningen ökades också mycket kraftigt. Statsbidraget i form av böcker till studiecirkelbiblioteken ersattes med ett anslag i reda pengar direkt till studiecirkelarna och anslaget till administration höjdes kraftigt. För tillsyn över folkbildningsverksamheten och för fördelning av statsbidrag inrättades en ny folkbildningsrotel inom Skolöverstyrelsen (SÖ). Dessutom skapades en rådgivande s.k. folkbildningsnämnd som fungerade som ett slags beredningsinstans inför besluten i SÖ. Här satt representanter för alla statsbidragsberättigade folkbildningsorganisationer, både studieförbunden och andra organisationer som t.ex. Föreläsningsföreningarnas riksorganisation, Folkbildningsförbundet, Svenska folkhögskolans lärarförening och Sveriges allmänna biblioteksförening. Förteckningarna över ledamöterna visar att folkbildningsnämnden var en genomgående manlig församling. Bland de totalt 28 ordinarie representanter som utsetts av de olika folkbildningsorganisationerna fanns 1948 inte en enda en kvinna. I själva verket existerar inte ett enda

protokollfört yttrande från någon kvinna under hela den tid nämnden verkade, fram t.o.m. 1964. Diskussionen kring folkbildningen och statens stöd till denna var och förblev fortfarande helt och hållet en manlig angelägenhet.

De nya och förbättrade villkoren för folkbildningen 1947 ledde till att ytterligare organisationer ville bilda egna studieförbund. Detta gällde även vissa av de kvinnoorganisationer som inte redan var knutna till de befintliga, manligt styrda studieförbunden. Tre fristående organisationer, Fredrika-Bremer-förbundet, Husmodersrörelsen och Lottarörelsen uttryckte intresse för att bli godkända som riksförbund för studiecirkelverksamhet och bildade också 1946-1947 egna studieförbund i det syftet.

I de ganska utförliga protokoll som finns bevarade från folkbildningsnämndens arbete 1948-1964 är det möjligt att studera bland annat hur resonemangen gick ifråga om godkännande av nya studieförbund. Diskussionen var intensivast under de första åren. Här framkommer att både SÖ och ledamöterna i folkbildningsnämnden var skeptiska till att släppa in fler studieförbund i kretsen av de redan godkända. Motiveringar som återkommer ofta är att man inte ville splittra resurserna. Det skulle också kunna uttryckas så, att de som redan fått inte ville dela kakan med flera. Att partipolitiska hänsyn kunde utgöra ett acceptabelt motiv visar dock godkännandet av Liberala studieförbundet 1948. SÖ hade redan 1947 godkänt hela tre religiöst förankrade studieförbund och här fanns också två olika nykterhetsförankrade studieförbund. Men ett folkbildningsarbete som innebar en organisering i könsuppdelade organisationer var man inte intresserad av. Några ledamöter uttryckte vid nämndens konstituerande möte i januari 1948 lite försiktigt att man möjligen kunde tänka sig *ett* kvinnligt studieförbund. Här framhölls framförallt Husmodersrörelsen. Däremot tycks ingen ha varit positiv till tanken på *flera* kvinnliga studieförbund. Andra var helt kritiska till kvinnliga studieförbund över huvud taget. ”Det vore inte lyckligt om vi finge ett speciellt kvinnostudiearbete. Bildningsarbetet föreföll att ha blivit en modesak, som man höll sig med för att skaffa sig ett gott anseende”, konstaterade ledamöten och tillika sekreteraren i den socialdemokratiska partistyrelsen, riksdagsmannen Adolf Wallentheim. Beslutet blev att bordlägga kvinnoorganisationernas ansökningar till nästkommande år. (Prot. möte 7/1 1948.)

Husmodersrörelsen kom aldrig så långt att man ens lämnade in en formell ansökan. Möjligen uppfattade organisationen redan på förhand situationen sådan att det inte var någon idé. Vid diskussionen av Fredrika-Bremerförbundets och Lottornas ansökningar 1949 menade ABF:s Gunnar Hirdman

att det inte fanns mycket som talade för att kvinnorna behövde bilda egna studieförbund och partikamraten Wallentheim menade att folkbildningsorganisationerna måste visa prov på både självdisciplin och självansvar och befrämja samarbetstanken. ”Det finnes för många tendenser till uppsplittring på kvinnofrågor och andra frågor.” Vid omröstningen var enigheten total om att kvinnoorganisationernas studieförbund inte skulle godkännas. Den officiella motiveringen var att studieverksamheten här var för liten. (Prot. 24/8 1949.)

En viktig fråga är på vilket sätt de fristående kvinnoorganisationernas klassmässiga bas kan ha spelat in, när det gäller den negativa attityden hos männen. Det fanns utan tvekan en skillnad vad gällde klasstillhörighet mellan å ena sidan huvuddelen av medlemmarna inom t.ex. Fredrika-Bremer-förbundet samt Lottarörelsen, och å andra sidan arbetarrörelsen. Möjligen kan detta kanske ha bidragit till ett negativt ställningstagande hos just ABF:s representanter, men några belegg för det verkligen förhöll sig på det sättet går inte att hitta i protokollen. Det är också viktigt att understryka att de olika folkbildningsorganisationer som fanns representerade i folkbildningsnämnden, både klassmässigt och politiskt representerade ett brett spektrum.

Det intryck protokollen ger från diskussionerna i folkbildningsnämnden under de år den existerade, är att kvinnornas bildningsarbete i det stora hela blev till en icke-fråga. Det osynliggjordes och diskuterades aldrig förutom vid de fåtal tillfällen då de konkreta ansökningarna skulle behandlas. I denna manliga församling tycks man helt enkelt inte ha varit speciellt intresserad av kvinnornas bildningsarbete eller hur man kunde stärka detta, och man ville inte ha några nya studieförbund, speciellt inse sådana som byggde på kvinnlig särorganisering. Hela frågan om kvinnornas bildningsarbete osynliggjordes och försvann i princip från dagordningen.

En ensam ledamot fanns dock som gjorde några försök att lyfta fram kvinnornas bildningsarbete till diskussion och som även menade att kvinnoorganisationernas bildningsarbete aktivt borde uppmuntras och stödjas. Det var den kände folkbildningsmannen Sigfrid Leander, vid denna tid studierektor vid Försvarsstaben och senare, efter Carl Cederblads död, rektor för Liberala studieförbundet. Han vädrade i en artikel i *Tidskrift för föreläsningssamheten* 1948 sitt missnöje med nämndens sätt att behandla just kvinnoorganisationernas ansökningar och det bristande intresset över huvud taget för bildningsarbetet bland kvinnorna.

Trots många vackra ord om frihet, frivillighet, och frånvaron av monopol i talet om folkbildningen, hade även de äldsta kvinnliga ”kamporganisationerna”

inrangerats bland de ”nymornades och modebetonades studiekategori” i diskussionerna om statsbidrag och man talade om att de bara ”snegla efter pengarna”, konstaterade Leander. Men, undrade han vidare, om nu stora kvinnoorganisationer ville organisera sitt bildningsarbete inom egna studieförbund, kunde man då i demokratins namn neka dem denna rätt? Det handlade om att åstadkomma ökad bredd i det folkliga bildningsarbetet, att nå nya socialgrupper och nya åldersgrupper – ofta medelålders kvinnor, hemarbetande och ensamstående – som med stor sannolikhet aldrig skulle komma att söka sig till några andra organisationer, hur gärna man än i de existerande studieförbunden, i folkbildningsnämnden och inom SÖ önskade detta. Hans uppmaning var sålunda att:

Ge kvinnorna frihet och folkbildningsrättigheter, när de nu synes begära dem, det måste vara ett gott råd. Att tvinga dem eller locka dem synes föga ridderligt. Om inte de kristna och de nyktra och de opolitiska studieorganisationerna (med politiska moderorganisationer bakom sig) kan samsas i en fålla, hur skulle man då kunna begära, att stora fristående kvinnoorganisationer skulle kunna göra det? [...] I rättvisans namn, ge kvinnorna deras rätt att bilda sig på kvinnors sätt och i systrars sällskap i de frågor, som ha med livets djupaste realiteter att göra! Vi män äro alltför komprometterade, alltför egoistiska alltför maktlystna, alltför snusföruftiga. (Leander 1948, s. 7f.)

Kvinnornas vilja att få bilda sig på egna villkor måste respekteras, var hans budskap, och han avslutade med orden ”Snälla vederbörande, ge kvinnorna andlig medborgarrätt!” (Leander 1948, s. 9.)

Någon reaktion fick Leanders artikel dock inte, varken i folkbildningsnämnden eller i pressen. Istället för att bemöta honom valde man tystnaden. Det fanns helt enkelt inget intresse inom de formellt demokratiska, men av männen uppbyggda och styrda, organisationerna att ens diskutera frågan om kvinnornas bildningsarbete, och än mindre att hitta en lösning som innebar att kvinnorna gavs möjlighet att söka sig sina egna vägar. Kvinnornas bildningsarbete var intressant för männen endast om det innebar ett stärkande av de manligt styrda organisationerna. Frågan är då, vad som hände med kvinnoorganisationernas relationer till studieförbunden under de decennier som sedan följde.

Vad hände sedan?

I mitten av 1950-talet skärptes kraven för statsbidrag till studieförbunden. I praktiken innebar det att inga nya organisationer längre kunde komma ifråga för att bli studieförbund, då det blev omöjligt för dem att på egen hand komma upp i den volym på bildningsarbetet, som nu krävdes för att få anslag. Organisationsstrukturen hade därmed cementerats. De som fanns kunde bibehålla sin volym med hjälp av statens stöd och riskerade inte längre att behöva dela kakan med flera. Under 1960- och 1970-talen genomgick studieförbunden ändå en period av strukturrationaliseringar, då några gick samman (och bytte namn), så att antalet minskade. En liknande process ägde rum 2002 då Tjänstemännens bildningsverksamhet (TBV) och KFUK-KFUM:s studieförbund uppgick i studieförbundet Sensus. Ett helt nytt studieförbund tillkom först 1985, då idrottsrörelsens Sisu bildades. År 2001 bildades Islamiska förbundet ett eget, Ibn Rushd. Genom ett samarbetsavtal med Sensus har Ibn Rushd av Folkbildningsrådet, som från 1991 är den instans som fördelar statsbidraget och har tillsynsansvar för folkbildningsverksamheten, från 2005 fått del av statsbidraget på prov under två år. (Folkbildningsrådets webbsida, pressmeddelande 2005-04-21.) Sammantaget kan dock konstateras att den struktur som skapades i slutet av 1940-talet fortfarande, nästan sextio år senare, är ganska väl bibehållen om än antalet studieförbund idag är mindre och ett par nya tillkommit. Inget av dessa nya har, som framgått, någon direkt anknytning till kvinnorörelsen.

Konsekvensen av folkbildningsnämndens och SÖ:s beslut under slutet av 1940-talet och början av 1950-talet blev således, att det aldrig bildades några studieförbund med rötterna inom kvinnorörelsen och därigenom har vi aldrig fått några studieförbund som byggt på kvinnlig särorganisering. Också den organiserade folkbildningen har med andra ord omfattats av den princip om det rätta och naturliga i att män och kvinnor samarbetar i könsblandade organisationer, som Maud Eduards tillskriver den etablerade demokratin generellt. (Eduards 2002, s. 78.) Av de kvinnoorganisationer som verkligen försökte bilda egna studieförbund och bli godkända för statsbidrag valde Lottarörelsen långt senare, under 1970-talet, att ansluta sig till Sveriges kyrkliga studieförbund (numera studieförbundet Sensus). Fredrika-Bremerförbundet gick aldrig in som medlem i något studieförbund och sköter alltjämt idag sin studieverksamhet på egen hand. Inte heller Sveriges husmoders-

föreningars riksförbund, numera Husmodersförbundet Hem och samhälle, är medlem men har sedan lång tid ett samarbetsavtal med Folkuniversitetet.

I vilken omfattning kvinnoorganisationer idag är representerade i de nio helt godkända studieförbunden som medlemmar eller centrala samarbetspartners, framgår av nedanstående sammanställning där uppgifterna inhämtats i maj 2006 från organisationernas webbsidor samt genom mejlkontakt med informationsansvariga.

Kvinnorganisationer bland studieförbundens centrala medlemmar och samarbetspartners

---

ABF har 59 medlemsorganisationer. Två av dessa är kvinnoorganisationer: Svenska kvinnors vänsterförbund och Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund. Antalet organisationer med centrala samarbetsavtal är 50. Inga kvinnoorganisationer finns bland dessa.

Bilda har 49 medlemsorganisationer. Bland dessa finns en kvinnoorganisation: Sveriges ekumeniska kvinnoråd. Centrala samarbetsavtal med andra organisationer finns ej.

Folkuniversitetet är det enda studieförbund som inte har medlemsorganisationer. Förbundet består av fem stiftelser som dock alla har samarbetsavtal med två organisationer, varav den ena är en kvinnoorganisation: Riksförbundet hem och samhälle.

Medborgarskolan har 5 medlemsorganisationer. Inga kvinnoorganisationer återfinns bland dessa. Centrala samarbetsavtal med andra organisationer finns ej.

NBV har 17 medlemsorganisationer. Bland dessa finns en kvinnoorganisation: Vita bandet. Antalet organisationer med centrala samarbetsavtal är 17 och två är kvinnoorganisationer: Bosnisk-svenska kvinnoförbundet och Kvinnoorganisationernas samarbetsråd i alkohol- och narkotikafrågor (KSAN).

Sensus har 32 medlemsorganisationer. Fem är kvinnoorganisationer: BRO-Bröstcancerföreningarnas samorganisation, Kvinnor för mission, Kvinnor i svenska kyrkan, Riksförbundet Sveriges lottakärer och Sveriges unglottor. Antalet organisationer med samarbetsavtal är 9, men ingen kvinnoorganisation återfinns bland dessa.

SISU har 68 medlemsorganisationer och centrala samarbetsavtal med 5 organisationer. Inga kvinnoorganisationer återfinns bland dessa.

Studiefrämjandet har 18 medlemsorganisationer och centrala samarbetsavtal med 3 organisationer. Inga kvinnoorganisationer återfinns bland dessa.

Vuxenskolan har 18 medlemsorganisationer varav tre är kvinnoorganisationer: Centerkvinnorna, Folkpartiet Liberalernas kvinnoförbund och LRF Kvinnor. Antalet organisationer med centrala samarbetsavtal är 21 och bland dessa återfinns en kvinnoorganisation: Sveriges kvinnliga bilkärars riksförbund.

Även om här måste påpekas att flertalet studieförbund också har lokala medlemmar och samarbetspartners och att det även återfinns kvinnoorganisationer bland dessa, så visar sammanställningen att det är ett ytterst litet antal kvinnoorganisationer som idag är centrala medlemmar eller samarbetspartners. Framförallt handlar det om de politiska kvinnoförbunden som, vilket redan nämnts, från början valde att ansluta sig till samma studieförbund som sina

moderpartier. Den kvinnliga nykterhetsorganisationen Vita bandet anslöt sig tidigt till Godtemplarordens studieförbund (idag Nykterhetsrörelsens bildningsverksamhet, NBV). I övrigt kan nämnas att det numera avsomnade studieförbundet TBV efter hand lyckades knyta till sig ett antal fackliga organisationer med kvinnoprofil, som exempelvis Sveriges folkskolläraryrkesförbund och Svensk sjuksköterskeförening. De flesta har dock idag uppgått i andra fackliga organisationer som är könsneutrala.

Det studieförbund som lyckats samla flest kvinnoorganisationer bland sina medlemmar är som synes Sensus, tidigare med namnet Sveriges kyrkliga studieförbund (SKS). Gertrud Åström har i en studie från 1991 kartlagt hur de idéer, föreställningar och verkligheter sett ut, som reglerat förhållandet mellan kvinnor och män inom just denna organisation. Hon beskriver här kvinnorna inom SKS som helt osynliggjorda. Detta på ett sätt som får sägas ligga i linje med den attityd som folkbildningsnämnden uppvisade gentemot bildningsarbete bland kvinnorna, under sin verksamhet fram till 1964:

[a]tt skriva om ”kvinnofrågan” i SKS är, i stort sett att skriva om en icke-fråga. Det är att sysselsätta sig med avsaknad och tystnad. I verksamhetsberättelserna från förbundets 60-åriga historia förs ingen medveten diskussion som rör kvinnor, vare sig det gäller kvinnor inom organisationen, politiska kvinnofrågor eller förbundets egen studieverksamhet. (Åström 1992, s. 137.)

Huruvida attityden förändrats inom studieförbunden sedan Åströms undersökning är en viktig fråga, och möjligen kan den fortsatt låga andelen kvinnoorganisationer bland medlemmar och samarbetspartners kanske utgöra svaret på den.

I redovisningen ovan av kvinnoorganisationernas bildningsarbete vid mitten av 1940-talet, framskyntade att dessa ofta kombinerade teoretiskt och praktiskt inriktat studiearbete. Den viktigaste konsekvensen av 1944 års folkbildningsutredning blev för kvinnornas del ett vidgat folkbildningsbegrepp som innebar att det nu blev möjligt att få statsbidrag även till det mera praktiskt inriktade bildningsarbetet. Därmed blev verksamhet som tilltalat kvinnor men som tidigare inte definierats som folkbildning av statsmakterna nu statsbidragsberättigad. Konsekvensen av förändringen blev att kvinnorna började strömma till studieförbundens verksamheter i en hastigt ökande omfattning, och sedan 1940-talet och framåt har kvinnor de facto utgjort majoriteten av cirkeldeltagarna.

I stor utsträckning är det just inom den praktisk-estetiska verksamheten som kvinnorna engagerat sig sedan dess, även om det under de senaste åren har börjat skönjas en viss förändring av detta (för de senaste siffrorna, se *Lära, växa, förändra*, s. 11). Det stora antalet kvinnor inom studieförbundens verksamhet har tagits till intäkt för att kvinnors intressen tillgodosetts väl. Kanske är det också så att studieförbunden genom sina textila hantverkscirklar bidragit till en uppvärdering av traditionellt kvinnliga sysslor och intresseområden. Men samtidigt har den massiva satsningen på de denna typ av verksamhet inneburit att kvinnorna i stort sett uteslutande engagerat sig i sådant som har en nära koppling till den traditionella kvinnorollen och genusarbetsdelningen. Även om de textila cirklarna i praktiken oftast utgjort enkönade miljöer där det inte bara sytts, stickats och vävts utan sannolikt även dryftats en hel del andra frågor med anknytning till kvinnors liv och vardag, kan det knappast hävdas att studieförbunden genom sin specifika inriktning på det kvinnliga bildningsarbetet, givit incitament till en förändring av den grundläggande genusordningen. Om denna bildningsverksamhet för kvinnor fungerat emanciperande och bidragit till en förändring på det sätt som den moderna folkbildningen förväntats göra ur ett klassperspektiv, kan således ur ett genusperspektiv ifrågasättas. Tvärtom torde nog verksamheten snarare ha bidragit till vidmakthållandet av en komplementär könsrollssyn.

Staten har länge förhållit sig passiv till den organiserade folkbildningens ovilja att beröra genusproblematiken. Först i den folkbildningsproposition som togs av riksdagen våren 2006 formulerades krav på en ökad medvetenhet rörande genusfrågorna, både vad gäller folkbildningsorganisationernas uppbyggnad, verksamhetens innehåll och former. För första gången lyfte regeringen frågan om kön – tillsammans med frågorna om etnicitet och funktionshinder – till diskussion ur ett demokratiperspektiv. Folkbildningen får, fastslås här, inte styras enbart av ”svenskfödda, välutbildade, medelålders män”. (*Lära, växa, förändra*, s. 25-27.)

Det kvinnliga bildningsarbetets två vägar och makten över pengarna

Att kvinnor inom den organiserade folkbildningen tvingats inordna sig under den manliga norm som säger att verksamheten här ska bygga på principen om könsblandade institutioner, har sammantaget inneburit att möjligheterna varit små att påverka och styra verksamheten åt ett håll som *inte* överensstämmer

med männens önskemål. Kvinnornas reella handlingsutrymme har i det avseendet varit litet. Männen har haft tolkningsföreträdet, när det gällt att definiera folkbildningsbegreppet och fylla det med konkret innehåll. Och deras intresse för kvinnors bildningsarbete har i det stora hela varit lågt.

Sedan den omfattande reformen av stödet till folkbildningen i slutet av 1940-talet har stort utrymme emellertid givits inom studieförbunden till verksamhet för kvinnor. Dock har det främst handlat om sådan verksamhet som genom sin ämnesinriktning överensstämmer med en traditionell kvinnoroll. Här måste också konstateras att kvinnoorganisationernas definition av det kvinnliga medborgarskapsbegreppet framförallt under 1900-talets första hälft och deras agerande i mitten av 1940-talet när man dels drev på för att få till stånd en breddning av bildningsbegreppet så att det även omfattade praktiskt inriktad verksamhet, dels lyfte fram den mera husmodersinriktade studieverksamhet som syftade till en professionalisering av husmodersrollen, bidrog till denna utveckling.

Sammantaget torde kunna hävdas att det kvinnliga medborgarskapsbegrepp som i praktiken formulerats inom den organiserade folkbildningen varit intimt förbundet med den rådande genusordningen och aldrig inneburit något egentligt försök att utmana denna – trots folkbildningens i grunden emancipatoriska syfte. Kvinnorna har tillåtits definiera sitt eget bildningsbehov bara så länge detta överensstämmer med det rådande genussystemets grundläggande normer för manligt och kvinnligt och så länge de accepterat männens övergripande makt över folkbildningsorganisationerna. Huruvida studieförbunden genom sin verksamhet aktivt bidragit till att ge även de kvinnliga deltagarna redskap i arbetet med att utveckla sina möjligheter till politiskt inflytande, stärka sina positioner och förändra samhället på egna villkor, kan därför ifrågasättas. Det patriarkala bildningsideal med ambitionen att bevara snarare än förändra som präglade 1800-talets tidiga folkbildningsinitiativ ur ett klassperspektiv har, vill jag påstå, överlevt långt in i våra dagar om man betraktar folkbildningen ur ett genusperspektiv.

Kvinnorörelsen har förhållit sig till den organiserade folkbildningens manligt styrda strukturer på två sätt. Vissa organisationer, främst de politiska kvinnoförbunden, accepterade från början principen om könsblandade organisationer och inordnade sig i dessa strukturer. Men den stora majoriteten kvinnoorganisationer, framförallt de fristående, valde att stå utanför och har således aldrig anslutit sig till något av de könsblandade studieförbunden. Här kan nämnas hela den kvinnliga fredsrörelsen, baptisternas, metodisternas samt de svenska

katolikernas kvinnoförbund, hela 1970-talets kvinnorörelse, Amningshjälpen, ett flertal kvinnliga invandrарorganisationer samt många fackliga organisationer och yrkesföreningar med kvinnoprofil. Även kvinnojourernas riksorganisationer står utanför.¹ De har slagit vakt om sin rätt att bedriva bildningsverksamhet utan att behöva anpassa sig till de manligt styrda organisationernas normer. De har skapat egna rum för folkbildning. Samtidigt har man emellertid ofta använt sig av arbetssätt som förknippas med den organiserade folkbildningen. Fogelstadskolan har redan nämnts i det sammanhanget. Studiecirkelmetoden användes av kvinnoorganisationer redan under mellankrigstiden och den spelade en central roll bl.a. i studiearbetet inom 1970-talets kvinnorörelse. Organisationen Grupp 8 startade ursprungligen i form av en studiecirkel och spreds sedan över landet i takt med att nya studiecirkel bildades. (Schmitz 2002 och Thorgren 2003.)

En stor del av den bildningsverksamhet som explicit syftat till att ifrågasätta rådande genusordning, stimulera kvinnor till att förändra sina positioner och ta aktiv del i hur samhället utformas – kort sagt utvecklas till aktiva medborgare med intresse för hur det demokratiska samhället kan utvecklas i förhållande till ett genusperspektiv – har således i praktiken återfunnits *utanför* den organiserade folkbildningen. Den har antingen ansetts som för provocerad för att rymmas här, eller så har kvinnorna själva valt utanförskapet för att kunna slå vakt om sin rätt att själva få definiera sina bildningsbehov och formulera ett alternativt kvinnligt medborgarskapsbegrepp. Konsekvensen har emellertid blivit att detta studiearbete inte räknats som ”riktig” folkbildning. Det har osynliggjorts och fått verka under betydligt tuffare ekonomiska omständigheter än annars. Ur ett demokratiskt perspektiv har inte minst just det ekonomiska priset varit högt, eftersom den organiserade folkbildningen får så stora offentliga anslag. År 2004 fördelade Folkbildningsrådet totalt ca 2,6 miljarder kr till studieförbund och folkhögskolor. Till detta kommer ca 700 miljoner kr i bidrag från kommuner och landsting. (*Lära, växa, förändra*, s. 16.) De organisationer som frivilligt eller ofrivilligt hamnat utanför den organiserade folkbildningens strukturer har således bara fått små smulor av denna kaka – men samtidigt lättare kunnat värna om en ”fri” folkbildning i bemärkelsen fri från styrning utifrån.

---

¹ Studieförbundens medlemsorganisationer fram till år 1980 framgår av Andersson 1980, s. 372 ff. Johansson 1986 redovisar medlemmarna i mitten av 1980-talet och i sammanställningen ovan framgår vilka kvinnoorganisationer som är medlemmar är idag.

Referenser

Otryckt material

- Riksarkivet (Harninge): Skolöverstyrelsens arkiv, Folkbildningsroteln, Handlingar angående Statens folkbildningsnämnd, vol. FV:1-5.
- Eskilstuna stadsarkiv: IOGT:studiecirkels och biblioteks i Eskilstuna arkiv, Studiecirkelns mötesprotokoll 1908-1910, vol. AI:1.

Tryckt material

- Ambjörnsson, Ronny (1988) *Den skötsamme arbetaren: idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880-1930*. Stockholm: Carlssons.
- Andersson, Bo (1980) *Folkbildning i perspektiv: studieförbunden 1870-2000. Organisering, etablering och profilering*. Stockholm: LT:s förlag.
- Eduards, Maud (2002) *Förbjuden handling: om kvinnors organisering och feministisk teori*. Malmö: Liber.
- Florin, Christina & Rönnbäck, Josefin (2001) ”Gamla och nya rum i politiken: kvinnorösträtten som bildningsprojekt” *Rösträtten 80 år: forskarantologi*. Red. Christer Jönsson. Stockholm: Justitiedepartementet, s. 13-32.
- Folkbildningsrådets webbplats*: www.folkbildning.se
- Gustavsson, Berndt (1991) *Bildningens väg: tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse 1880-1930*. Stockholm: Wahlström & Vidstrand.
- Johansson, Inge (1986) *För folket och genom folket: om idéer och utvecklingslinjer i studieförbundens verksamhet*. Stockholm: Liber.
- Larsson, Berit, (1997) *Ljus och upplysning äfven för qvinnan: kvinnors medborgarbildning i den svenska folkhögskolan 1868-1918*. Göteborg: Anamma.
- Leander, Sigfrid, (1948) ”Bildningsarbetets bredd och djup: aktuella funderingar i anslutning till kvinnornas folkbildningsarbete” *Tidskrift för föreläsningsverksamheten* årg XXIV, 1948, s. 3-9.
- Lära, växa, förändra: regeringens folkbildningsproposition* (2006). Prop. 2005/06:192. <http://www.regeringen.se/content/1/c6/06/04/33/284dc33f.pdf>
- Manns, Ulla, (1997) *Den sanna frigörelsen: Fredrika Bremerförbundet 1884-1921*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Om folkbildningens innebörder: nio försök att fånga en företeelse* (1995). Red. Bosse Bergstedt & Staffan Larsson. Linköping: Mimer, nationellt program för folkbildningsforskning.
- Persson, Birgit (1991) ”Tolfterna – ett systerskap över klassgränserna” *Arbets-historia: meddelanden från Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek* nr 56-57, 1990/91.
- Rydbeck, Kerstin (1997) ”Den svenska folkbildningshistorien från 1800-talets början till 1900-talets mitt: ett panorama” *Musiken, folket och bildningen – glimtar ur folkbildningens historia*. Red. Eva Öhrström. Linköping: Mimer, nationellt program för folkbildningsforskning, s. 13-34.

- Rydbeck, Kerstin (2001) "Kvinnorna innanför och utanför ramarna: om folkbildningsbegreppet och könsperspektivet" *Folkbildning och genus – det glömda perspektivet*. Red. Karin Nordberg & Kerstin Rydbeck. Linköping: Mimer, nationellt program för folkbildningsforskning, s. 9-48.
- Studieverksamheten inom kvinnoorganisationerna* (1946). Rapport sammanställd av Etti Widhe. Stockholm: Kommittén för utredning av kvinnoorganisationernas bildningsarbete.
- Sundgren, Gunnar (1998) *Folkbildningsforskning – en kunskapsöversikt: om forskningsfältets historiska bakgrund, nuläge och framtid*, del 1. Stockholm: Folkbildningsrådet/Mimer.
- Thorgren, Gunilla (2003) *Grupp 8 & jag*. Stockholm: Norstedts.
- Waldén, Louise (1994) *Handen och anden: de textila cirklarnas hemligheter*. Stockholm: Carlssons.
- Vestlund, Gösta (1996) *Folkuppfostran, folkupplysning, folkbildning: det svenska folkets bildningshistoria – en översikt*. Stockholm: Utbildningsförlaget Brevskolan.
- Åkerman, Brita (1983) "Korgens makt: om kvinnorna och Kooperationen" *Vi kan, vi behövs! – Kvinnorna går samman i egna föreningar*. Stockholm: Akademi-litteratur, s. 75-96.
- Åkerman, Brita (1944) "Genom kunskap till medborgarskap" *I Fredrika Bremers spår: Fredrika Bremerförbundet 1884-1944*. Red. Margareta von Konow. Stockholm: Fredrika Bremerförbundet, s. 139-143.
- Åström, Gertrud (1992) "En naturlig ordning – om organisation efter kön" *Kontrakt i kris: om kvinnors plats i välfärdsstaten*. Red. Gertrud Åström & Yvonne Hirdman. Stockholm: Carlssons, s. 133-153.

Summary

A room of one's own for popular education?

When popular adult courses (study circles) started to get state subsidy during the first half of the twentieth century a lot of study organizations, connected to different types of voluntary associations, were born in Sweden. They were all male dominated and preferably focused on men's needs for education. Their interest in women's education was generally speaking weak and women's organizations were refused to found their own study organizations at the end of the 1940'ies, when the principles for public support were reformed. Still, women have consisted the majority of the participants in the existing study organizations' activities ever since. This is explained through the broadened definition of the concept of popular education, which also was a consequence of this reform. It meant that practice-aesthetical courses from now on also were considered as popular education. Most women have joined study circles focused on textile handcraft or, in other words, women have mostly been engaged in such activities closely connected to their traditional gender roles. The

study organizations' interest in activities with an outspoken purpose to strengthen women's positions in society from a gender perspective has until this very day been weak. As a consequence, the great majority of women's organizations chose not to join the study organizations. They appreciated their own right to define the principles for educational activities, but this meant that they had to work without state subsidy, which was and still is today given only to educational work within the framework of study organizations.

Krig mot terrorn – är genus relevant?

Terrorattackerna mot World Trade Center och Pentagon den 11 september, 2001, har av flera forskare beskrivits som en vändpunkt i den västerländska politiska historien (se t.ex. Booth & Dunne, 2002). Kollapsen av de två tornen har beskrivits som en symbol för en tid som försvann och ersattes av en annan. Kommentarer av det slaget har givetvis en mycket västerländsk, för att inte säga amerikansk, utgångspunkt. Likaså, vill jag hävda, är mycket av debatten efter 11 september färgad av traditionella patriarkala synsätt och värderingar – inte minst vad gäller rättfärdigandet av de militära svaren på attackerna. Tidigare forskning har visat hur kvinnor osynliggjordes i debatten som följde på attentaten. Samtidigt – vilket jag har för avsikt att visa i det här kapitlet – är genus en mycket närvarande kategori i argumentationen omkring kriget mot terrorismen¹ – alltså det krig som USA deklarerade strax efter 11 september, 2001, mot länder som anses förknippade med de ansvariga för terrordåden.

Startpunkt: Attackerna den 11 september

Sammanlagt dödades över 3000 människor i attackerna den 11 september, 2001. President George W. Bush förklarade omedelbart att landet stod inför en nationell tragedi och han och hans stab pekade dessutom omedelbart ut terrornätverket al Qaida, med ledaren Usama bin Laden, som ansvarigt för attentaten. Anledningen till det snara utpekandet var dels underrättelseverksamhet som varnat för al Qaida-attacker mot amerikanska mål strax före 11 september, 2001; dels vetskap om att al Qaida ofta utförde samordnade attacker mot flera mål samtidigt, vilket ju var fallet vid detta tillfälle. al Qaida hade dessutom visat sig ligga bakom ett tidigare, mindre bombattentat mot World Trade Center, utfört 1993 (Clarke, 2004:2, 22).

Reaktionerna i USA blev givetvis oerhört starka på det som skett. Att drabbas av en attack av detta slag, på det egna territoriet, var en chock för det

---

¹ Beträffande begreppet 'terrorism' ansluter jag mig till den definition som ges av Booth & Dunne, 2002, s. 8: "Terrorism is a method of political action that uses violence (or deliberately produces fear) against civilians and civilian infrastructure [...]. Terrorism is an act, not an ideology. [...] Such acts can be committed by states as well as private groups."

amerikanska folket. Kommentarer och analyser avlöste, och avlöser fortfarande, varandra, från såväl journalister och debattörer som akademiker. Flera forskare har emellertid pekat på hur frånvarande både kvinnliga och, inte minst, genusteoretiska röster inledningsvis var i debatten (Charlesworth, 2002; Hawthorne & Winter, 2003). I denna artikel avser jag att mot bakgrund av detta förhållande analysera debatten omkring 11 september-attentaten och de krig som följt på dem ur ett genusperspektiv.²

En sådan ansats bemöts ofta med skepsis. Hur kan genus vara relevant i en fråga som så uppenbart handlar om liv och död? Den australiensiska forskaren Hilary Charlesworth berättar om hur hon gav en kurs om genus och mänskliga rättigheter vid sitt universitet när terrorattackerna ägde rum. Dagen efter attentaten frågade hon sina studenter vilka genusteoretiska infallsvinklar de kunde se i det som skett. Hon möttes av en fientlig stämning och efter lektionen kom en av studenterna fram till henne och sade att hon ansåg att frågan om genusperspektiv på 11 september-dåden innebar en trivialisering av en fruktansvärd händelse (Charlesworth, 2002:97).

Men frågan om genus i relation till kriget mot terrorismen är inte trivial. Tvärtom är den central för förståelsen av såväl motiven bakom terrorattackerna som reaktionerna på dem och rättfärdigandet av de militära svaren på dem. En central utgångspunkt i den följande framställningen är att attackerna den 11/9, 2001, (på engelska kallat "the 9/11 events", ett symboliskt datum som ger associationer till det amerikanska SOS-numret, 911) har blivit en kollektiv berättelse för det amerikanska folket. Långt utöver att vara en fruktansvärd tragedi för alla oskyldiga dödade civila och deras anhöriga har attentaten blivit en del i en narrativ världsbild, där händelser i omvärlden tolkas i ljuset av en i det närmaste mytiskt färgad berättelse.

Detta har lett till två krig hittills, ett i Afghanistan och ett i Irak. De militära svaren har etiskt rättfärdigats genom ett resonemang där våld blir tillåtet i syfte att oskadliggöra "det onda", det vill säga det som man menar hotar ens egen gemenskap, ens egna ideal och livsstil. Samma mönster verkar finnas på

---

² Begreppet "genus" används i texten i den idag vedertagna betydelsen av kulturella konstruktioner av och föreställningar om manlighet och kvinnlighet, som dels är centrala i individers identitetsskapande, dels strukturerar maktrelationer mellan individer och grupper (Gothlin 1999, Hirdman 2001). Jag ser dessutom genus som ett inklusivt begrepp, i det att jag inte gör någon skarp åtskillnad mellan det man brukar benämna som biologiskt (eng. *sex*) respektive socialt och kulturellt konstruerat kön (eng. *gender*), utan ser dessa nivåer som relaterade till varandra (se vidare Höglund 2001a).

bägge sidor i konflikten – både hos USA och dess allierade och hos terrorgruppernas företrädare. Den moraliska diskursen utmärks av att den är hierarkiskt uppbyggd, utifrån en struktur av dominans och underordning. Endast den egna världsbilden har egentlig legitimitet.

I denna hierarkiska struktur är förståelsen av genus ett centralt inslag. Kulturella normer för manlighet och kvinnlighet, vilka är starkt knutna till våld och icke-våld i de flesta kända kulturer, kan ge mening åt våldshandlingarna och påverkar också, vill jag hävda, den etiska legitimeringen av både terroraktionerna och de militära svaren på dem. I det följande kommer jag att analysera hur detta hänger samman och kan gå till. Jag kommer att inleda artikeln med en kort genomgång av forskningsläget när det gäller sambanden mellan genus och krig. Därefter kommer olika aspekter på kriget mot terrorismen där förståelsen av genus blivit särskilt tydlig att presenteras, nämligen: osynliggörandet av kvinnor i debatten efter 11 septemberattentaten, hur kvinnor gjordes till alibi för krigshandlingarna efter terrordåden, hur bägge sidor i konflikten använt genusbaserad retorik i rättfärdigandet av sina egna våldshandlingar, samt på vilka sätt uppfattningar om genus genomsyrat mediebilderna av kvinnor i anslutning till kriget mot terrorismen.

Genus och krig – tolkningar och samband

Sambanden mellan krig, militarism och genus har varit bestående i de flesta kulturer genom historien. Intresset i forskningen har sedan 1980-talet främst gällt kvinnlighet och fred, inte manlighet och krig, vilket kan förstås mot bakgrund av den framväxande feministiska forskningen vid denna tid. Först i och med utvecklingen av en genusforskning där även maskulinitetsforskning ingick, under 1990-talet, vändes uppmärksamheten också mot sambandet mellan maskulinitet och militarism.

Kvinnor och kvinnlighet har under hela 1900-talet förknippats med ett antagande om en naturlig fredlighet och ett därav följande engagemang för icke-våld. Rötterna till dessa kulturella genusföreställningar finns mycket långt tillbaka i tiden. Ser man till medlemsantalet i västvärldens freds rörelser under 1900-talet utgörs de till största delen av kvinnor. Dessutom finns en rad exempel på rent kvinnliga fredsorganisationer, där kvinnor förenar sin kritik av ett patriarkalt samhällssystem med en kritik av detta systems acceptering av militärt våld under vissa villkor. Inte minst i samband med första och andra världskriget togs många kvinnligt baserade fredsinitiativ (Andersson, 2001).

Det fredsarbete som dessa kvinnliga freds rörelser bedrev, och den argumentation de förde, byggde i hög grad på kulturella föreställningar om genus.

Enligt vissa forskare är krig och militärt våld den mest genusbaserade verksamhet vi känner, näst efter biologisk reproduktion (Cooke & Wollacott, 1993). Kulturella genusnormer ger en komplementär bild av manlighet och kvinnlighet och enligt dessa antas kvinnor av naturen vara fredliga och ta avstånd från alla typer av våldsanvändning, samtidigt som män komplementärt antas både ha förmåga till och vara beredda att under vissa omständigheter tillgripa våld, främst i syfte att skydda kvinnor, barn och fosterlandet. Detta har medfört en genuskodning av begreppspar som beskyddare – beskyddad, front – hem och militär – civil (Ruddick, 1989; Reardon, 1996).

Kvinnors förväntade fredlighet har emellertid inte fått någon större återverkan på deltagandet i freds förhandlingar, fredsprocesser eller toppmöten. Än idag är ”verkliga” freds förhandlingar fortfarande en nästan uteslutande manlig aktivitet (Ferris, 1993:11). Här är det en annan del än den förväntade fredligheten som slår igenom i synen på kvinnlighet, nämligen att kvinnor och kvinnlighet hör till den privata sfären, till den ”lilla” världen. I frågor som berör krig och utrikespolitik tillhör kvinnorna de utanförstående. Den offentliga sfären, där det militära våldet hör hemma, förknippas med män och manlighet.

Att kvinnor skulle vara ”utanförstående” i krig är emellertid en myt. Dagens krig omöjliggör detta, både genom de vapen och de stridsmetoder som används. Under hela 1900-talet har det skett en stadig ökning av antalet skadade och dödade civila i krig, samtidigt som andelen skadade och dödade kombattanter stadigt sjunkit. Av dessa drabbade civila är en majoritet kvinnor, och deras barn. Utöver att drabbas av den terror som alla civila i krig kan utsättas för förekommer dessutom en viss typ av våld i krigssituationer som i huvudsak drabbar kvinnor, nämligen sexuella övergrepp; våld riktat mot kvinnors sexualitet och reproduktion (Seifert, 1994).

Trots detta har forskningen alltså inte studerat maskulinitet i förhållande till militarism särskilt mycket. Som forskarna Paul Higate och John Hopton konstaterar, har man därmed bidragit till att normalisera bilden av en militariserad manlighet:

The nexus linking war, militarism, and masculinities has remained an enduring and consistent feature of societies and their cultures across time. Despite these close linkages, it is surprising that scholars have tended to overlook the masculinist dimensions of the military; in so doing, they have

unwittingly preserved the naturalized dimension of military masculinity (Higate & Hopton, 2005:432).

Emellertid har olika typer av maskulinitetsteorier det senaste decenniet tillämpats även på forskning om genus och krig. Inte minst har R. W. Connells teori om *hegemonisk maskulinitet* visat sig användbar i detta syfte. Enligt denna konstrueras manlighet kontextuellt och relationellt. Det innebär att det i samma kontext kan existera flera typer av manlighet, vilka dock kan vara hierarkiskt ordnade i förhållande till varandra. Den mest önskade formen av manlighet i västerländsk kontext kallar Connell alltså hegemonisk maskulinitet, vilket kan definieras som en manlighet som är konstruerad som överordnad kvinnligheten, vilken i sin tur konstrueras som tillmötesgående manligheten (Connell, 1995). Den hegemoniska maskuliniteten behöver inte ha uppnåtts med våld, men det är förenligt med denna typ av manlighet att män har förmåga till, och i vissa sammanhang är beredda att, använda våld.

Historikern Sanimir Resic har applicerat teorin om hegemonisk maskulinitet på utövandet av militärt våld. Han menar att den dominerande konstruktionen av manlighet i västerländsk kontext ofta är i symbios med konstruktionen av ”myten om mannen som krigare”. I sin forskning visar han hur militär träning kan bli en del i skapandet av hegemonisk maskulinitet genom att uteslutningen av det oönskade (kvinnliga) samtidigt fungerar som en konstituering av det önskade (manliga). Vissa egenskaper som klassas som kvinnliga, till exempel mjukhet och rädsla, bestraffas, medan andra egenskaper, som mod och plikt känsla, uppfattas som manliga och belönas (Resic, 1999:37ff).

Myten om ”mannen som krigare” överensstämmer väl med den bild av maskulinitet som omger oss och som demonstreras i media, kultur, leksaker och kläder. Detta bidrar till att vi tenderar att, som Higate och Hopton (2005:434) uttrycker det, ”equate manliness with military ideals”. Det finns i denna maskulinitetskonstruktion även en tydlig koppling till heterosexism, i det att skapandet av den manliga krigaren sammanfaller med skapandet av en heterosexuell maskulinitet. Detta kan ske genom en uttalad homofobi i den militära träningen och har dessutom ett samband med förekomsten av sexualiserat våld mot kvinnor i krigssituationer. Higate och Hopton uttrycker sambandet mellan hegemonisk maskulinitet och en institutionaliserad och erotiserad militarism på följande sätt:

To summarize, militarism is the major means by which the values and beliefs associated with ideologies of hegemonic masculinity are eroticized and institutionalized (Higate & Hopton, 2005:436).

Vändningen i samband med Gulfkriget

De kulturellt konstruerade sambanden mellan genus och krig är således tydliga. Ser man empiriskt på frågan är verkligheten givetvis mycket mer komplex: både män och kvinnor stöder krig och militärt våld, både män och kvinnor deltar i väpnade konflikter, både män och kvinnor tar avstånd från militärt våld. Trots detta, vill jag hävda, består vissa kulturella kopplingar. Emellertid har det hävdats, att en vändning i synen på hur genus och militärt våld beror av och påverkar varannat inträdde i samband med Gulf-kriget, 1991. Detta hade sin orsak i flera förhållanden.

För det första förekom i detta krig den dittills största andelen kvinnliga stridande soldater. Uppskattningsvis deltog runt 40 000 kvinnliga soldater på den amerikanska sidan. Kvinnor innehade dessutom relativt höga poster i den amerikanska armén och utförde uppgifter som tidigare varit förbehållna män, till exempel som stridspiloter (Higate & Hopton, 2005).

Den andra anledningen till att Gulfkriget lyfts fram som en vändpunkt i synen på genus och krig hör samman med rättfärdigandet av kriget. När krig rättfärdigas används ofta argument grundade i föreställningar om hegemonisk maskulinitet. I Gulfkriget användes inledningsvis en sådan traditionell krigsretorik, men allt eftersom kriget fortgick försvagades de argument som byggde på normeringen av manligheten som militaristisk. En ny typ av krigsföring lyftes istället fram som rättfärdig, nämligen den som skulle ge ”a new world order”, där man slogs för ”mjukare” värderingar, som mänskliga rättigheter och demokrati (ibid.). Denna typ av argument kunde senare användas för att rättfärdiga s.k. ”humanitära” (militära) interventioner på Balkan i mitten av 1990-talet.

Vid första anblicken verkar bägge dessa aspekter tyda på en radikal förändring i synen på konstruktionen av genus i relation till militärt våld. Men vid en närmare analys framgår det att både verksamheten i och rapporteringen från Gulfkriget snarare fortsatte att befästa traditionella uppfattningar: i medierna lyftes kvinnliga soldater som också var mammor fram, vilket förstärkte bilden av dem som i första hand kvinnor (mödrar), snarare än som militär personal. Sexuella övergrepp förekom under kriget, trots den förhållandevis stora

mängden kvinnlig personal, och det har förekommit uppgifter om att manliga soldater använde porrfilm för att sporra sig till strid (Jaggars, 1994).

Det är således oklart hur starkt trendbrott Gulfkriget egentligen innebar då det gäller synen på genus och krig. Teoretiskt åtföljdes denna period av 1990-talets postmoderna trend, där teorier om militärt våld och genus främst pekade på hur sambanden löstes upp av de s.k. ”postmoderna krigen”, vilka var utan en tydlig början och ett tydligt slut, och utan några klara gränser mellan hem och front, civil och militär. Därmed, hävdades det, löstes även dessa begrepps koppling till genus upp. Ett exempel på ett postmodernt krig i denna betydelse var kriget på Balkan, 1992-1995. Beverly Allen, som framför allt studerat förekomsten av våldtäkter i det kriget, skriver:

[In this war] where there is no 'front' and death finds you in the breadlines, water lines, and markets, gender roles are being radically redefined. Chores that in a patriarchal gender division of labour are traditionally assigned to women – chores, that is, having to do with domestic work and reproduction – have taken on traditional masculine values associated with heroism, risk taking, boldness, and courage (Allen, 1996:26).

Utifrån en postmodern tolkning kan man hävda att detta ledde till att såväl den naturaliserade bilden av kvinnor som fredliga som bilden av män som krigiska löstes upp. Samtidigt förekom våldtäkter i stor skala under kriget på Balkan. En närmare analys av dem visar att genusbaserade tolkningar av militärt våld kvarstod även under och efter detta krig (se t.ex. Höglund, 2001b, 2003).

Genus och kriget mot terrorn

Man kan med fog hävda att terrorattackerna den 11 september, 2001, och de militära svaren på dem, skulle kunna förstås som ytterligare en form av postmodern krigföring. ”Kriget mot terrorn” är på många sätt ett krig som inte har någon front och där det inte finns några klara gränser mellan vad som är civilt och militärt och som därmed skulle kunna sägas uppfylla kriterierna på ett postmodernt krig. Dock, menar jag, har reaktionerna på 11 september-attentaten visat att den postmoderna förståelsen av krig har försvagats. USA svarade på attackerna med traditionella medel, i det att man pekade ut vissa nationalstater som ansvariga för terrordåden, som därmed kunde klassas som rättfärdiga militära mål för amerikanska vedergällningsattacker. Det innebar

även att de traditionella argumenten för att rättfärdiga våld, med sin koppling till genus, kunde tillämpas (Höglund, 2006).

Det är dessa förhållanden som ligger bakom att flera forskare, t.ex. Ann Tickner (2002) och Higate och Hopton (2005), har hävdad att den postmoderna diskursens tal om "fluidity" och uppluckrade gränser mellan krig och genus, efter 11 september-attentaten har ersatts av en "backlash", där krig och genus återigen kopplas till vartannat på ett traditionellt sätt. Att retoriken är genusbaserad kan studeras ur flera perspektiv. Jag kommer i det följande att ta upp några aspekter på detta fenomen.

Osynliggörandet av kvinnor

Flera forskare har pekat på hur få kvinnor det var som inledningsvis medverkade i debatten om hur USA skulle svara på 11 september-attentaten. Hilary Charlesworth skriver till exempel: "The first thing I noticed was that no women were speaking. Even Condoleezza Rice (US National Security Advisor [at the time]) has been very much in the background" (Charlesworth, 2002: 98). Vidare tar Charlesworth upp hur ledarsidorna i bland annat *New York Times* under flera veckor efter attackerna inte innehöll en enda kvinnas kommentar till dem. Däremot förekom i nämnda tidning inte mindre än 50 manliga experter med sina bedömningar, analyser och kommentarer de närmaste dagarna efter 11 september. I den mån kvinnor alls nämndes i dessa artiklar var det som offer, antingen för talibanregimen eller för terrorismen. I en av de få böcker som behandlar 11 september-attentaten ur ett feministiskt perspektiv skriver redaktörerna Susan Hawthorne och Bronwyn Winter:

Very few women's voices have made it into either the press or the anthologies. Even fewer of these voices have been feminist, with hardly any non-Western – or, indeed, non-US – ones (Hawthorne & Winter, 2003:13).

Som Anne Tickner påpekat kan detta mycket väl ses som en del i den "remaskulinisering" av det amerikanska samhället som följde på attentaten. Efterspelet till terrorattackerna visade, menar hon, hur vår acceptans av ett traditionellt organiserat samhälle alltid är mycket hög i tider av osäkerhet, hot och väpnade konflikter. Under sådana förhållanden tenderar människor att söka sig till det bekanta, det trygga och igenkännbara. Traditionella genusuppfattningar kan vara en viktig del i sådana invanda mönster: "We feel safer

when 'our men' are protecting us (against other men) and our way of life" (Tickner, 2002:335).

I USA har dessutom flera kvinnliga skribenter, både journalister och forskare, visat hur efterspelet till attackerna den 11/9 i mediebevakningen framställdes som "the return of manly men" (Brown, 2001). Carol Gilligan har påpekat, att trots att både brandkår och polis i USA har många kvinnliga medarbetare, var bilden av dem som rusade till undsättning direkt efter attentaten i huvudsak den av modiga män som offrade sig för att rädda och skydda andra (refererat i Brown, 2001).

Tickner, Charlesworth och Gilligan syftar på det amerikanska efterspelet till 11 september, men liknande iakttagelser har gjorts angående den nordiska debatten. Åsa Moberg skriver om "talibaniseringen" av det offentliga rummet, syftande på just avsaknaden av kvinnor i TV:s debattsoffor och tidningarnas ledarsidor tiden efter terrorattentaten och vid de inledande attackerna på Afghanistan:

Nu har det börjat. Det är för bedrövtligt, dessa fyrverkeriliknande nyhetsbilder från nattmörkret över Kabul, och alla dessa herrar som lägger ut texten både i norsk och svensk tv. Det ser nästa talibanskt ut, ju mer akut kris det är i världen, desto färre kvinnor syns i tv. [...] Varför blir den svenska offentligheten i det närmaste 'talibaniserad' i krigs- och kristider? Män, män, män.... (Moberg, 2002:72, 76).

Dessa iakttagelser stämmer väl överens med dem som gjorts i USA, nämligen att krigs- och krissituationer driver fram en "remaskulinisering" av samhället. En bakomliggande anledning är givetvis också det förhållande som beskrivits ovan: att kvinnlighet i västerländsk kontext traditionellt konstruerats som utanförstående frågor som berör militärt våld och utrikespolitik. Den traditionella förståelsen av kvinnlighet som synonym med fredlighet och kopplad till den privata sfären slog uppenbarligen igenom även i reaktionerna på händelserna den 11 september och därmed förstärktes traditionella genusnormer i relation till militärt våld i detta första skede efter terrordåden.

Kvinnor som alibi för kriget

De militära svaren på attentaten utgjordes av kriget mot Afghanistan, som startade i oktober, 2001, och senare av kriget mot Irak, vilket inleddes i mars, 2003. Då särskilt attackerna mot Irak hade svagt internationellt stöd, och dessutom på vissa punkter gick emot FN-stadgan, blev det av vikt för USA

och dess allierade att lyfta fram andra skäl än t.ex. självförsvar och kampen för spridandet av den västerländska demokratin, för att rättfärdiga kriget mot terrorismen. Jag menar att argument grundade på uppfattningar om genus fyllde en viktig funktion i detta arbete.

Främst märks detta i hur kvinnornas situation i de angripna länderna – inte minst kvinnornas situation under talibanregimen i Afghanistan – användes för att rättfärdiga de militära angreppen. I sitt tal till kongressen den 20 september, 2001, hänvisade president Bush för första gången till talibanernas behandling av kvinnor som motiv för kriget:

In Afghanistan we see al Qaeda's vision for the world. Afghanistan's people have been brutalized, many are starving and many have fled. Women are not allowed to attend school. (www.september11news.com/PresidentBushSpeech.htm)

Den 17 november, 2001, använde presidentens hustru, Laura Bush, den radiotid presidenten har varje vecka till att uppmana till ett världsomfattande fördömande av talibanernas behandling av kvinnor i Afghanistan. I tid sammanföll talet med en "State Department Report" om talibanernas "krig mot kvinnorna" (Tickner, 2002:340).

Att hänvisa till kvinnornas situation som argument för krig är inte ovanligt. Under andra världskriget användes till exempel uppgifter om våldtäkter på "det egna landets kvinnor" för att höja stridsmoralen och värva frivilliga till, bland annat, den brittiska armén (Goldman, 1998). En liknande argumentation fördes också i samband med kriget i forna Jugoslavien i början av 1990-talet (Höglund, 2001b). Detta är ett sätt att reproducera konstruktionen av "beskyddaren" – uppfattad som manlig – och "den beskyddade" – uppfattad som kvinnlig.

I samband med de amerikanska attackerna på Afghanistan kablades bilder av beslöjade kvinnor ut i amerikansk media, med budskapet att detta var ett förtryck som USA:s trupper nu skulle befria de afghanska kvinnorna från. Wendy Harcourt beskriver hur hon upplevde "a sudden mainstream focus on Afghan women as victims needing to be rescued by US and allied bombs" (Harcourt, 2002:98). Hawthorne och Winter pekar på det paradoxala i att kvinnor å ena sidan inte fick tillträde till det offentliga rummet i samma utsträckning som män efter terrordåden, men å andra sidan lyftes fram som ett av motiven för kriget mot Afghanistan:

Yet at the same time as feminist voices were being marginalised, women became the alibi for Bush's war against the Taliban: the acceptable humanitarian face of oppression (Hawthorne & Winter, 2003:14).

Som flera forskare påpekat är emellertid hänvisningen till de afghanska kvinnornas situation en cynisk tillämpning av argumentet om kvinnors rättigheter. En kommentator skriver till exempel: "Hasn't the country suffered enough, and more so its women folk?" (Pande, 2002:96). Kvinnorna i Afghanistan har levit i ett mer eller mindre permanent krigstillstånd i över 20 år. Att då starta ytterligare ett angrepp mot detta krigströtta folk kan knappast med någon större trovärdighet hävdas vara i deras eget – och de afghanska kvinnornas – intresse. Argumentationen speglar snarast hur kvinnor blir politiskt intressanta när de utmålas som offer, inte när de själva kämpar för sina rättigheter.

Krigsretorik och hegemonisk maskulinitet

För att ytterligare legitimera attackerna mot, i första hand, Afghanistan använde president Bush och hans stab en rad argument med hänvisningar till hegemonisk manlighet. I sitt tal till kongressen strax innan de inledande bombningarna vände sig presidenten direkt till arméns företrädare och sade:

I have a message to our military: Be ready. I have called the armed forces to alert, and there is a reason. The hour is coming when America will act, and you will make us proud. (www.september11news.com/PresidentBushSpeech.htm)

Uttalandet var ett av flera som bidrog till att unga män frivilligt sökte sig till värningslokaler runt om i USA. Andra exempel på hur krigsretoriken färgades av kulturella föreställningar om manlighet är de "Vilda Västerntuttryck" president Bush använde strax efter attackerna, t.ex. att bin Laden var "Wanted – Dead or Alive" och att terroristerna skulle "rökas ut ur sina hålor" (Charlesworth, 2002:98).

Ännu ett exempel på att den amerikanska krigsretoriken grundades på och blev en del i konstruktionen av hegemonisk maskulinitet framkom så sent som i februari, 2005. I ett offentligt framträdande i USA framhöll en amerikansk officer att dödandet i krig kan vara både njutningsfullt och stundtals "roligt". Vidare framgick det att han ofta såg det som meningsfullt att skjuta vissa individer bland fienden. "Det finns män i Afghanistan som har slagit kvinnor för att de inte bär slöja", sade han och fortsatte: "Sådana män har förbrukat sin manlighet. Man kan lika gärna skjuta dem." (*Rapport*, den 7 februari, 2005). Här rättfärdigas alltså dödligt våld med hänvisningar till kulturella konstruktioner av maskulinitet. Fienderna konstruerar manlighet på "fel" sätt, och därför både kan och bör de bestraffas.

Terrorism och maskulinitet

Så här långt kan man konstatera att ett genusteoretiskt perspektiv på 11 september-attentaten kan synliggöra frånvaron av kvinnor, både i medie-debatten och i de direkta insatserna efter terrordåden, utifrån en förståelse av genus som kopplar kvinnlighet till det privata och konstruerar kvinnor som utanförstående i frågor om militärt våld och global politik. Likaså har analysen tydliggjort hur, framför allt afghanska, kvinnor konstruerades som offer och fick tjäna som en form av legitimering av de amerikanska attacker som följde på attentaten. Framställningen har även visat hur de amerikanska militära svaren på terrordåden, liksom rättfärdigandet av dem, byggde på, och blev en del av, konstruktionen av hegemonisk maskulinitet. I likhet med den amerikanske forskaren Michael Kimmel menar jag emellertid, att en genusteoretisk analys av kriget mot terrorismen även måste inbegripa konstruktionen av maskulinitet i relation till utförandet av terrorattackerna:

Several commentators have raised gender issues. Some have reminded us that in our haste to lionize the heroes of the World Trade Center collapse, we ignored the many women firefighters, police officers, and rescue workers who also risked their lives. We have been asked to remember the Taliban's vicious policies toward women; indeed even Laura Bush seems to be championing women's emancipation. A few have asked us to consider the other side of the coin: men (Kimmel, 2004:79).

Att terroristerna som utförde attackerna mot USA den 11 september enbart var män har egentligen inte rönt någon större uppmärksamhet. De flesta kommentatorer verkar ta det för självklart. Åsa Moberg skriver: "Enbart män förstås. [...] Om de ville överraska världen än en gång kunde de låta utbilda flygvärdinnor i stället för piloter" (Moberg, 2002:70). Detta speglar de kulturella normer för genus som förknippar manlighet med våldsutövande. Emellertid har vi i början av 2000-talet, bland annat i Tjetjenien och Mellanöstern, sett en utveckling med allt fler kvinnliga terrorister. Mediebilderna av dessa var inledningsvis något förvirrad; uppenbarligen fanns det svårigheter med att förklara dessa kvinnors val. Det talades således om att de kvinnliga terroristerna var "lurade" in i självmordsbombandet, till skillnad från sina manliga kollegor som antogs ha valt sin bana frivilligt och autonomt. Detta kan förklaras utifrån genusnormer som tillskriver män en mer autonom status än kvinnor.

Likaså framhölls det att kvinnor lättare skulle kunna ta sig in på offentliga platser med sprängladdningar gömda på kroppen. Poliser och vakter spanar

efter manliga terrorister och därmed blir det möjligt för kvinnliga självmordsbombare att komma in på även välbevakade områden. Detta ansågs vara fallet vid det attentat som riktades mot Moskvas tunnelbana, 2004. Även denna typ av resonemang får ses i ljuset av kulturella normer som konstruerar bilden av terroristen som en man (Höglund, 2005).

Men hur kan man då genusteoretiskt tolka utförandet av terrorattentat som ett sätt att konstruera manlighet, jämförbart med resonemanget ovan, där militära aktioner och legitimeringen av dem förstods som en del i konstruktionen av hegemonisk maskulinitet? Kimmel förklarar detta utifrån en teori där genus dels ses som komplementärt konstruerat, dels utmärks av en tydlig över- och underordning av manlighet och kvinnlighet. Dessutom innefattar teorin antagandet att manlighet konstrueras utifrån uppfattningen att män är *berättigade* till vissa saker genom sin könstillhörighet, till exempel makt och vissa positioner. Detta gör att män i vissa kontexter och situationer kan känna sig berättigade till makt och positioner på ett sätt som kvinnor i samma kontext inte gör, på grund av den kulturella och sociala konstruktionen av genus. Om män i denna kontext av något skäl inte kan utöva makt upplever de således att den har *fråntagits* dem; de har förlorat något som var rättmätigt deras (Kimmel, 2004:80).

Kimmel menar att på grund av, bland annat, den ökande globaliseringen har relativt unga män från den lägre medelklassen i många delar av världen upplevt att vissa av deras rättigheter har tagits ifrån dem. Det kan handla om möjligheten att vara familjeförsörjare, såsom männens fäder och farfäder varit, på grund av att multinationella företag slår ut små familjeföretag, vilket leder till ökad arbetslöshet:

But the terrors of emasculation experienced by the lower middle classes all over the world will no doubt continue to resound for these young men whose world seems to have been turned upside down, their entitlements snatched from them, their rightful position in their world suddenly up for grabs (Kimmel 2005:429).

I sin forskning visar Kimmel hur upplevelsen av berättigad respektive fråntagen genusbaserad makt förekommer hos amerikanska unga män från den lägre medelklassen – inte sällan män som ingår i nynazistiska nätverk och grupper. Men han menar att samma fenomen också kan iakttas hos de unga män som genomförde terrorattackerna mot World Trade Center och Pentagon. Känslan av fråntagen maskulinitet kan, enligt detta resonemang, ge en grogrund för

terrordåd, både i det egna landet och utomlands, eftersom aggressionen riktas mot dem som man tror är ansvariga för förlusten av det som rättmätigt är ens eget – i detta fall makt grundad i patriarkala värderingar.

Kimmel visar detta genom att jämföra vad man vet om Mohammed Atta, en av terroristerna från 11 september-attackerna, med Timothy McVeig, den unge amerikan som 1994 sprängde Murrah Federal Building i Oklahoma City i det dittills värsta terrordådet i USA:s historia. Bägge har efterlämnat brev och anteckningar från tiden strax före respektive attentat. Kimmel skriver:

McVeigh's complaints were echoed in some of the fragmentary evidence that we have seen about the terrorists of September 11, and especially in the portrait of Mohammed Atta, the suspected mastermind of the operation and the pilot of the first plane to hit the World Trade Center (Kimmel, 2004:79).

Den gemensamma nämnaren för dessa män är alltså att de, om än i olika kontexter och på olika sätt, upplever sig ha blivit fråntagna sin maskulinitet, i form av makt grundad på könstillhörighet. Genom terrordåden vill de dels hämnas dem som kan tänkas vara ansvariga för deras förlust, dels bidra till en förändrad politik som kan återskapa den typ av maskulinitet de menar har gått förlorad. Därför är de beredda att angripa det som de upplever som ”den andra sidan”, i vilken form den än uppträder.

Kimmels teori är intressant och träffande. Samtidigt kan den kritiseras för att den i alltför liten grad tar hänsyn till det som idag inom genusforskningen går under beteckningen *intersektionalitet*, alltså att genus är en kategori som alltid interagerar med andra kategorier, som etnicitet och klass (se t.ex. De los Reyes & Mulinari, 2005). Kimmel undviker att problematisera skillnaden i social klass mellan terrornätverkets ledare och dem som utför terrordåden. Dessutom universaliserar han resultat baserade på forskning på amerikansk lägre medelklass så att de blir applicerbara även på unga män som dras till islamistiska terrornätverk i Mellanöstern, utan att problematisera de kontextuella skillnaderna i någon högre grad.

Medveten om denna svaghet kan man emellertid konstatera att teorin visar hur konstruktionen av genus kan ha betydelse för både motivationen till och rättfärdigandet av terrordåden. Upplevelsen av att ha förlorat rättmätig makt kan leda till utvecklandet av strategier för att återskapa den fråntagna maskuliniteten. Inte sällan handlar det om våldshandlingar motiverade av anti-globalisering, misogyni och religiös fundamentalism. Strategin syftar till att ”remaskuli-

nisera” männen och ”refeminisera” kvinnorna. All typ av jämställdhetspolitik blir i detta arbete ett problem och något man arbetar emot. Istället strävas efter att förstärka patriarkala värderingar.

Oberoende av Kimmels teoretiska modell har Ann Tickner gjort liknande iakttagelser. Hon poängterar att manligheten konstrueras som överordnad kvinnligheten inom många fundamentalistiska islamiska kontexter, t.ex. i ”madrasserna”, de islamiska skolorna för unga pojkar. Hon skriver angående unga män som lockas till fundamentalistiska terrorrörelser: “In a situation where most of them feel powerless, the wielding of power over women can be a boost to self-esteem” (Tickner, 2002:338). Detta skapande av överordnad manlighet, grundat i en känsla av maktlöshet, får även näring i hatet mot väst: det man föraktar i västerländsk kultur och tradition är allt från kapitalism, materialism och globalisering till feminism.

I grunden, argumenterar Tickner, verkar det finnas en övertygelse om att det är kvinnornas frigörelse i väst som är huvudproblemet. Kvinnorna måste därför kontrolleras och den ideala (underordnade) kvinnligheten måste återskapas. Samtidigt som frigjorda kvinnor och synen på sexualitet i väst fördöms, utlovas de muslimska självmordsbombarna sexuella ”belöningar” med unga jungfrur i himlen efter sina dåd (Tickner 2002:338).

Genusbaserade argument används således på bägge sidor i kriget mot terrorismen, för att rättfärdiga de egna handlingarna och misskreditera motståndaren. Tickner skriver att ”gendered discourses are used on both sides to reinforce mutual hostilities” (Tickner, 2002:336). Exempel på det är uttalanden av al Qaida-ledaren, bin Laden, där han angriper västerländska genuskonstruktioner. Å ena sidan framställs de västerländska männen som försvagade och femininiserade. Å andra sidan anklagas de för att vara ”korsridare”, utmärkta av ohämmat våldsutövande (Tickner, 2002:335).

Att så många kvinnor tjänstgör i den amerikanska armén kommenteras också av al Qaida-företrädare. I ett reportage i den arabiska TV-kanalen al-Jazeera säger bin Laden att han och hans bröder sett ”fegheten hos de amerikanska soldaterna” och fortsätter sedan med att föraktfullt beskriva de amerikanska truppersnas ”women soldiers”. ”Ledarna i den regionen har *fråntagits* sin manlighet”, säger bin Laden vidare i intervjun (citerat i Tickner, 2002:333, min kursivering) – att jämföra med den amerikanska officer som citerades ovan och som hävdade att vissa afghanska män hade *förbrukat* sin manlighet. På bägge sidor i konflikten rättfärdigas alltså våldshandlingar moraliskt med hänvisning till kulturella genuskonstruktioner.

Kvinnor i medierapporteringen av kriget mot terrorn

Hittills har framställningen främst behandlat retoriken omkring kriget mot terrorismen samt hur man genusteoretiskt kan tolka våldsutövningen på bägge sidor i kriget. Avslutningsvis skall något sägas om de bilder av enskilda kvinnor som förekommit i medierna i anslutning till kriget mot terrorn.

En stort uppslagen historia strax efter att kriget i Irak hade startat var den som behandlade *Jessica Lynch*. Lynch var soldat i den amerikanska armén vid tiden för angreppet på Irak. En kort tid efter de inledande striderna rapporterades hon som saknad i strid, sedan hennes patrull råkat ut för ett bakhåll i närheten av Nasiriyah den 23 mars, 2003. Elva amerikanska soldater dog i attentatet, men Lynch uppgavs vara krigsfånge hos irakierna. Senare kom uppgifter om att hon förts till sjukhus, men att hon där vaktades av irakisk militär som dessutom behandlade henne illa. Uppgifterna är motstridiga och Lynch själv har delvis tagit avstånd från en del av berättelserna som spridits om henne. Inte minst gäller det historien om hennes ”räddning”; ’Saving Private Lynch’, som filmades och visades i amerikansk TV. Kritiker har hävdade att ”räddningen” var iscensatt, i syfte att fungera som amerikansk krigspropaganda, och snarast hade formen av en överarbetad Hollywood-film (http://wikipedia.org/wiki/Jessica_Lynch). Utan tvekan hade Lynchs identitet som kvinna betydelse i detta sammanhang. Av krigskorrespondenter framställdes hon som en utsatt kvinna som manliga soldater riskerade livet för att rädda.

Ytterligare en kvinnlig amerikansk soldat som fått stor uppmärksamhet i media är *Lynndie England*, anklagad och dömd för övergreppen på irakiska krigsfångar i Abu Ghurayb-fängelset utanför Bagdad. Hon framstår på många sätt som Lynchs motsats. Mot dennas godhet, kvinnlighet och skönhet framställdes England som okvinnlig, ful, omoralisk och, till och med, ond. Trots att hennes fästman, Charles Graner, dömdes till 10 års fängelse mot hennes tre år, föll mediernas fokus på England. Ur ett genusperspektiv kan man hävda att England bröt mot normer på flera plan, såsom moraliska normer, normer för krigsrätt samt normer för genus. Hon uppgav i rätten att Graner ”lurat” in henne i övergreppen (www.dn.se, 28/9, 2005), vilket kan tolkas som att hon sökte dra nytta av de genusnormer som tillskriver män större autonomi än kvinnor. I medierapporteringen framställdes England emellertid genomgående som okvinnlig. Detta märks bland annat på att trots att hon födde en son under tiden för rättegångarna var beskrivningen av henne som mor i det närmaste obefintlig.

När det gäller bilden av civila kvinnor i debatten om USA:s krig mot terrorismen framstår *Cindy Sheehan* som särskilt intressant. Sheehan är mor till en stupad soldat i Irak. Efter sonens död ville hon komma till tals, personligen, med presidenten. Då hon nekades detta slog hon läger i ett tält utanför Bushs ranch i Texas. Hennes ensamaktion utökades snart till ett, till största delen kvinnligt, fredsläger, utmärkt av tydliga protester mot USA:s militära närvaro i Irak (www.washingtonpost.com, 24/8 2005). Sheehan personifierar på många sätt bilden av kvinnor som fredliga och av moderskapet som en förenande faktor och grund till kvinnors motstånd mot krig.

Hösten 2005 berättade amerikanska medier om ytterligare en kvinnlig aktion mot krigerna i Irak och Afghanistan. Den här gången var det nätverket ”*The Raging Grannies*”, alltså ”De rasande mormödrarna” (Roy, 2004), som stod i fokus. Dessa äldre damer krävde vid en aktion att få ta värvning i den amerikanska armén, under parollen: ”We insist to enlist!” Deras argument för aktionen var att det är bättre att de, som är gamla, dör i krigerna än att deras barn och barnbarn gör det (www.news24.com, 18/10 2005). Även denna aktion visar hur kvinnor kan organisera sig mot krig och militärt våld utifrån sin roll som mödrar och sina erfarenheter av moderskap – i detta fall även av mor- och farmoderskap – och därigenom dra nytta av de kulturellt accepterade tolkningarna av genus.

Avslutning

Kriget mot terrorismen kan beskrivas som en ny form av krigföring, i det att det inte enbart utspelas mellan stater, utan mellan stater och internationella terrornätverk. Samtidigt har det definierats och utformats på ett sätt så att attacker och insatser har kunnat riktas mot specifika stater, och traditionella argument för att rättfärdiga militärt våld har således kunnat tillämpas. Men rättfärdigandet av kriget mot terrorismen skiljer sig på åtminstone en punkt från tidigare krigsretorik, nämligen i det explicita användandet av argument grundade i kulturella föreställningar om genus på bägge sidor i konflikten. Sällan har man så tydligt sett olika kulturella konstruktioner av manlighet och kvinnlighet brytas mot varandra i offentlig krigsretorik.

Min genomgång har visat att genus *är* relevant i analysen av det pågående kriget mot terrorismen. Terrorattackerna och de militära svaren på dem är våldshandlingar som kan tolkas som olika sätt att konstruera manlighet; i det ena fallet en rekonstruktion av en, som det upplevdes som, fråntagen manlighet

och i det andra fallet som ett skapande av hegemonisk maskulinitet, tydligt kopplad till våldsutövning. Framställningen har dessutom visat hur kriget mot terrorismen till viss del medfört ett bestående av traditionella tolkningar av hur genus och krig hänger samman. Trenden med uppluckrade gränser mellan begreppen, som startade med Gulfkriget och förstärktes med hjälp av postmodern teori under 1990-talet, har till stor del brutits. Samtidigt återfinns fortfarande en stor andel kvinnliga soldater i åtminstone västerländska trupper idag. Enligt vissa källor har vi aldrig förr sett så många kvinnor som skadats och dödas i strid som just i krigen i Afghanistan och Irak. Vilka följder denna utveckling får för vår förståelse av genus och krig återstår att se. Klart är dock att kriget mot terrorismen har synliggjort att genus är en global politisk maktfaktor som vi bör beakta i våra analyser av händelseutvecklingen.

Referenser

- Allen, Beverly (1996) *Rape Warfare. The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia*. Minneapolis & London: University of Minnesota Press.
- Andersson, Irene (2001) *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914-1940*. Lund: Studia Historica Lundensia.
- Booth, Ken & Dunne, Tim (red.) (2002) *Worlds in Collision. Terror and the Future of Global Order*. New York: Palgrave Macmillan.
- Brown, P. L. (2001) "Heavy Lifting Required: The Return of Manly Men", *New York Times*, Oct. 28, sec. 4:5.
- Charlesworth, Hilary (2002) "The Events of 11 September 2001 and Beyond", *International Feminist Journal of Politics*, 4(1): 95-113.
- Clarke, Richard A. (2004) *Against All Enemies. Inside America's War on Terror*. London: Simon & Schuster UK Ltd.
- Connell, R. W. (1995) *Masculinities*. Cambridge: Polity Press.
- Cooke, Miriam & Woollacott, Angela (red.) (1993) *Gendering War Talk*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- De los Reyes, Paulina & Mulinari, Diana (2005) *Intersektionalitet. Kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap*. Malmö: Liber förlag.
- Ferris, Elisabeth (1993) *Women, War and Peace*. Research Report 14, Uppsala: Life & Peace Institute.
- Goldman, Anita (1998) *Snäckans sång. En bok om kvinnor och krig*. Stockholm: Natur och Kultur
- Gothlin, Eva (1999) *Kön eller genus?* Göteborg: Nationella sekretariatet för Genusforskning.
- Harcourt, Wendy (2002) "The Events of 11 September 2001 and Beyond", *International Feminist Journal of Politics*, 4(1): 95-113.
- Hawthorne, Susan & Winter, Bronwyn (red.) (2003) *After Shock. September 11, 2001: Global Feminist Perspectives*. Vancouver: Raincoast Books.

- Higate, Paul & Hopton, John (2005) "War, Militarism, and Masculinities", i Kimmel, Michael S., Hearn, Jeff & Connell, R. W. (red.): *Handbook of Studies on Men & Masculinities*. London: SAGE Publications, s. 432-447.
- Hirdman, Yvonne (2001) *Genus – om det stabila föränderliga former*. Malmö: Liber.
- Höglund, Anna T. (2001a) *Krig och kön. Feministisk etik och den moraliska bedömningen av militärt våld*. Uppsala Studies in Social Ethics 26. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Höglund, Anna T. (2001b) "Kvinnor, krig och mänskliga rättigheter", i Gunner, Göran & Spiriopoulou-Åkermark, Sia (red.) *Mänskliga rättigheter: Aktuella forskningsfrågor*. Uppsala: Iustus förlag, s. 164-182.
- Höglund, Anna T. (2003) "Gender Aspects of the Legitimation of Military Force – A Post-September 11 Perspective", *Gender and Peace Processes – an Impossible Match? Utsikt mot utveckling* 19. Uppsala: Collegium for Development Studies at Uppsala University, s. 7-17.
- Höglund, Anna T. (2005) "Lurade kvinnliga terrorister" *bang*, nr 3: 42-45.
- Höglund, Anna T. (2006) "Vad har kön med kriget mot terrorismen att göra?", *Internasjonal politikk*, 64(01): 7-28.
- Jaggar, Alison (red.) (1994) *Living With Contradictions. Controversies in Feminist Social Ethics*. San Francisco: Westview Press.
- Kimmel Michael S. (2005) "Globalization and Its Mal(e)contents. The Gendered Moral and Political Economy of Terrorism", i Kimmel, Michael S., Hearn, Jeff & Connell, R. W. (red.): *Handbook of Studies on Men & Masculinities*. London: SAGE Publications, s. 414-431.
- Kimmel, Michael S. (2004) "Gender, Class and Terrorism", i Kimmel, Michael S. & Messner, Michael A. (red.): *Men's Lives*. New York: Pearson, s. 79-83.
- Moberg, Åsa (2002) *Efteråt. En bok om medierna och världen efter 11 september*. Smedjebacken: Ordupplaget.
- Pande, Rekha (2002) "The Events of 11 September 2001 and Beyond", *International Feminist Journal of Politics*, 4(1): 95-113.
- Rearson, Betty A. (1996) *Sexism and the War System*. Syracuse, New York: Syracuse University Press.
- Resic, Sanimir (1999) *American Warriors in Vietnam. Warrior Values and the Myth of the War Experience During the Vietnam War. 1965-1973*. Malmö: Team Offset & Media.
- Roy, Carole (2004) *The Raging Grannies: Wild Hats, Cheeky Songs, and Witty Actions for a BetterWorld*. Montreal: Black Rose Books.
- Ruddick, Sara (1989) *Maternal Thinking: Towards a Politics of Peace*. Boston, Mass.: Beacon Press.
- Seifert, Ruth (1994) "War and Rape: A Preliminary Analysis", i Stiglmayer, Alexandra: *Mass Rape. The War Against Women in Bosnia-Herzegovina*. Lincoln & London: University of Nebraska Press.
- Tickner, J. Anne (2002) "Feminist Perspectives on 9/11", *International Studies Perspectives*, 2002(3): 333-350.

Internetadresser:

www.september11news.com

www.september11news.com/PresidentBushSpeech.htm

http://wikipedia.org/wiki/Jessica_Lynch

www.washingtonpost.com

www.news24.com

www.dn.se

Summary

War on Terror – Is Gender Relevant?

In the article, the 9/11 events are analyzed from a gender perspective – both the terror attacks and the military responses to them. Gender is shown to be relevant in several aspects, as gendered arguments have been used to justify acts of violence on both sides. Concerning the cultural construction of femininity, women were made invisible in the Western media debate that followed upon the terror attacks. At the same time, Afghan women were constructed as victims and became the alibi for the American military responses to the 9/11 attacks. Further, cultural gender norms of masculinity coloured the American rhetoric that justified the wars in both Afghanistan and Iraq. Finally, the analysis in the article shows how the terror attacks might be interpreted as a way to (re)construct a masculinity men in certain contexts might feel they are entitled to, after an experienced emasculation. The conclusion is that a gender analysis deepens our understanding of the war on terrorism, and at the same time it shows how gender is a central aspect of global politics.

Medverkande

Ninna Edgardh Beckman är teol. dr i kyrkovetenskap och disputerade 2001 på avhandlingen *Feminism och liturgi. En ecklesiologisk studie*. Efter disputation har hon varit föreståndare vid *Diakonivetenskapliga institutet*, som från årsskiftet 2007 blir ett nybildat *Centrum för studier av religion och samhälle vid Uppsala universitet*. Hennes forskning är för närvarande koncentrerad till genusperspektivet inom två jämförande europeiska projekt rörande religionens roll inom ramen för olika välfärdssystem. Bland hennes publikationer märks *Jämställd i Kristus. En gudstjänstteologi* (2004) och *Religious Change in Northern Europe. The Case of Sweden* (2004).

Martha Blomqvist är docent i sociologi och universitetslektor vid Centrum för genusvetenskap. Hennes nuvarande forskningsprojekt har rubriken ”Könsrelationer och arbetsförhållanden i ICT-branschen”.

Eva Heggstad är docent och universitetslektor vid litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet. Hon har bl.a. skrivit om 1800-talets kvinnliga författare och om feministiska utopier. För närvarande håller hon på med ett projekt om Alice Lyttkens.

Anna T. Höglund är teol. dr och lektor i vårdetik med genusvetenskaplig inriktning vid Institutionen för folkhälso- och vårdvetenskap, Uppsala universitet. Hon är författare till böckerna *Krig och kön – Feministisk etik och den moraliska bedömningen av militärt våld* (2001) och *Inga lätta val – Om riktlinjer och etisk kompetens vid prioriteringar i vården* (2005). För närvarande arbetar hon med färdigställandet av en monografi som behandlar kriget mot terrorismen ur ett genusperspektiv: *Gender and the War on Terrorism – Critical Aspects on the Justification of War in a Post – September 11 Perspective*.

Katarina Pettersson är fil. dr i kulturgeografi och verksam som forskare vid Centrum för genusvetenskap, Uppsala universitet och Nordregio (Nordic Centre for Spatial Development), Stockholm. Hennes forskningsintressen handlar, bredvid Fröken-Sverige-tävlingen, om entreprenörskap, regionalpolitik och arbetsmarknadsrörlighet i genusperspektiv.

Kerstin Rydbeck disputerade 1995 i litteraturvetenskap på en avhandling med litteratursociologisk inriktning, *Nykter läsning. Den svenska godtemplarrörelsen och litteraturen 1896–1925*. Hon har i senare forskning främst intresserat sig för folkbildningshistoria med genusperspektiv och bland annat, tillsammans med idéhistorikern Karin Nordberg, redigerat antologin *Folkbildning och genus – det glömda perspektivet* (2001). Hon arbetar sedan 1996 som universitetslektor i biblioteks- & informationsvetenskap vid Uppsala universitet, och är prefekt vid Institutionen för ABM (arkivvetenskap, biblioteks- & informationsvetenskap och museologi).

Helena Wahlström är fil. dr i engelska med inriktning på amerikansk litteraturvetenskap. Hennes doktorsavhandling *Husbands, Lovers, and Dreamlovers: Masculinity and Female Desire in Women's Novels of the 1970s* kom 1997. Hon har även publicerat artiklar om män och feminism, om kvinnliga författares appropriering av pikareskgenren, och om framställningar av män och maskulinitet med särskild fokus på faderskap i texter av bland andra Paul Auster, John Irving, och Caryl Phillips. Hon arbetar f.n. som lektor i engelska vid Högskolan i Gävle.

